

Tussen overtuiging en gehoorzaamheid: Het daderschap van de SD te Assen in bezet Nederland

2756676

Masterscriptie

MA History

Faculteit der Geesteswetenschappen

Universiteit Leiden

Onder begeleiding van Dr. B.E. van der Boom
2025/2026

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Geschiedschrijving.....	3
Onderzoekskeuzes	10
Bronnen	12
Terminologie.....	13
Bijzondere Rechtspleging.....	13
Opbouw	16
1. De inrichting van het Duitse bezettingsbestuur.....	17
Het civiele bestuur en de nazificatie van Nederland	18
De ontwikkeling van het SS- en politieapparaat in Duitsland	19
De Sicherheitsdienst in Nederland	20
De radicalisering van de repressie in Drenthe	21
2. Tussen bevel en eigen initiatief: groepsdynamiek en geweld binnen de SD in Drenthe	24
Groepsdruk, gehoorzaamheid en individuele keuzevrijheid.....	25
Escalatie, routinisering en ontremming.....	29
3. Tussen overtuiging en opportunisme: dadertypologieën en radicalisering binnen de SD-groep ..	33
Meervoudige motieven binnen de geweldspraktijk	34
Van gevoeligheid naar actieve deelname.....	40
Conclusie.....	43
Bronnen en Literatuurlijst	47

Inleiding

Op het Wapserveld bij Doldersum staat een monument. Het is een muurtje met een gedenkplaat, Daarop staat geschreven:

“Op deze plaats werden op 8 september 1944 zes jonge mensen omgebracht. Zij waren gevlucht uit het arbeidskamp te Vledder. De Gestapo vond hen hier en fusilleerde hen allen.

Zij die vielen:

Gerardus M. van Corstanje

Jan van Dijk

Pieter Groenhuis

Wilhelmus Kloonen

David Oomens

Christiaan van Tongeren.”

Op 8 september 1944 vond in Drenthe een represailleactie plaats waarbij zes jonge Nederlandse mannen door de Duitse Sicherheitspolizei werden geëxecuteerd. De slachtoffers waren afkomstig uit het arbeidskamp in Vledder en hadden geprobeerd aan de opgelegde arbeidsinzet te ontkomen. Het verzet bracht 21 mannen vanuit dat kamp in veiligheid op verschillende schuilplaatsen. Functionarissen van de Duitse veiligheidsdienst wisten echter één van de schuilplaatsen op het Wapserveld te vinden. De zeven aanwezige onderduikers werden zonder regulier proces gefusilleerd. Eén slachtoffer, Roel IJsselstein, wist dit te overleven. De overige zes slachtoffers waren Gerardus M. van Corstanje, Jan van Dijk, Pieter Groenhuis, Wilhelmus Kloonen, David Oomens en Christiaan van Tongeren. De executie vormt een illustratief voorbeeld van de steeds hardere repressie die de Duitse bezettingsautoriteiten in de laatste oorlogsfase.

De mens vraagt zich vaak af of het mogelijk is om van het verleden te leren. Juist wanneer we geconfronteerd worden met de meest extreme vormen van menselijk geweld, zoeken we naar lessen die moeten voorkomen dat dergelijke gebeurtenissen zich ooit opnieuw voordoen. Dat geldt in het bijzonder voor de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust: de systematische genocide op het Joodse volk en de brute vervolging van verzetsstrijders. Hoe kon een mens in staat zijn tot zulke misdaden? Die vraag blijft generaties later nog altijd resoneren. De actualiteit maakt haar bovendien urgenter dan ooit. Sinds begin het jaar 2025

zijn de Nederlandse oorlogsarchieven met dossiers van vermeende collaborateurs en daders, zij het beperkt, toegankelijk gemaakt voor het publiek vanuit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR). Hierdoor laat het maatschappelijke debat opnieuw op over schuld, verantwoordelijkheid en de betekenis van ‘kwaad’ tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dit beladen begrip verdient echter meer nuance.

Voor wat betreft de gebeurtenis op het Wapserveld zijn vier van de betrokken Sipo-functionarissen, oud-politiemensen, na de oorlog in het kader van de bijzondere rechtspleging voor de rechter verschenen. Twee daarvan werden ter dood veroordeeld, één kreeg levenslang en één 20 jaar zonder aftrek. Wat bezielde deze mannen om dit te doen? Ook hier speelt het vraagstuk van schuld, verantwoordelijkheid en het ‘kwaad’. Vanuit die persoonlijke confrontatie onderzoekt deze studie, aan de hand van een reconstructie, welke motieven ten grondslag konden liggen aan oorlogsdaderschap van deze groep mannen, waarbij deze worden geplaatst tegenover de manieren waarop historici dergelijke motieven binnen de historiografie hebben proberen te verklaren. Voor mij is dit “kwaad” overigens geen abstract gezicht uit een geschiedenisboek, maar kijkt het mij recht aan door de ogen van mijn eigen grootvader.

Welke motieven kunnen, op basis van een reconstructie van hun achtergronden, onderlinge verhoudingen en handelen, ten grondslag hebben gelegen aan het oorlogsdaderschap van de onderzochte groep mannen tijdens de Tweede Wereldoorlog, en hoe verhouden deze motieven zich tot de verklaringen die hiervoor binnen de historiografie zijn gegeven? Om deze hoofdvraag te beantwoorden, worden de volgende deelvragen behandeld: Hoe was het Duitse bezettingsbestuur in Nederland ingericht, en welke positie namen de organisaties en diensten waarbinnen de onderzochte mannen actief waren binnen dit bezettingsapparaat in? Welke invloed had de groepsdynamiek op het handelen en het oorlogsdaderschap van de onderzochte mannen? En welke individuele motieven en persoonskenmerken kunnen het handelen van de afzonderlijke groepsleden verklaren, bezien vanuit sociaalpsychologische theorieën en bestaande typologieën van oorlogsdaderschap?

Geschiedschrijving

Direct na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog constateerde Hannah Arendt (1906-1975): “*The problem of evil will be the fundamental question of postwar intellectual life in Europe*”.¹ Toch merkte James Waller later op dat deze voorspelling slechts ten dele

¹ H. Ahrendt, “nightmare and Flight,” in Jerome Kohn (ed) ‘Hannah Ahrendt: Essays in Understanding’ (New York 1994) 134 op cit. In: James Waller, *Becoming Evil, how ordinary people commit genocide and mass killing* (Oxford 2007) 11

werkelijkheid is geworden: het onderzoek naar ‘het kwaad’ heeft binnen de sociale wetenschappen nooit de centrale plaats ingenomen die men zou verwachten, zeker gezien het feit dat dergelijke vormen van menselijk handelen nog altijd vrijwel dagelijks zichtbaar zijn. Voor wat betreft publicaties rondom daderschap tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt vaak als begin het verschijnen van het werk van Arendt over het proces Eichmann genoemd. In *Eichmann in Jerusalem* noemde zij voor het eerst het concept van de “banaliteit van het kwaad”. Het idee dat misdaden begaan worden door “gewone” mensen in bureaucratische structuren waar ze kunnen opereren zonder dat ze kritisch hoeven te zijn of een moreel oordeel hoeven te hebben.² Waar lange tijd werd aangenomen dat nazi’s hun misdaden voornamelijk begingen vanuit ideologische overtuiging of diepgeworteld antisemitisme, gevormd door jarenlange indoctrinatie, legde Arendt juist de nadruk op factoren als conformisme en ‘*thoughtlessness*’, oftewel gedachteloosheid. Hoewel haar visie sinds het verschijnen ervan op aanzienlijke kritiek is gestuit, opende zij tegelijkertijd de deur naar nieuwe manieren om oorlogsdaderschap en de motieven daarachter te benaderen. Het leidde tot meer complexe, multidisciplinaire benaderingen waarbij er werd gekeken naar sociale, psychologische en situationele factoren. Arendt werd ondersteund door het werk van Hilberg. Hij rekent bijvoorbeeld af met het idee dat de daders geestelijk gestoord zouden zijn. Hij stelt dat bureaucratie, het leger, de grote industrieën en de NSDAP in een soort samenspel verantwoordelijk zijn voor het creëren van de vernietigingsmachine. Voor wat betreft de daders ziet hij dweepers die uit fanatisme handelen, proleten die handelen uit een soort sadisme en de bezwaarden die moeite hebben met hun rol en er onderuit proberen te komen.³

Christopher Browning kwam op dat vlak met een belangrijke aanvulling op de ideeën van Arendt door te wijzen op factoren als groepsdruk en gehoorzaamheid. Dit waren constatering na zijn onderzoek rondom het *Reservebatalion 101* gepubliceerd in *Ordinary men*. Browning bouwt voort op de ideeën van Arendt door te stellen dat de manschappen van het bataljon niet per se handelden vanuit ideologische overtuigingen, maar dat vooral de sociale groepsdynamiek en de manier waarop individuen omgingen met hun eigen keuzevrijheid een doorslaggevende rol speelden. Veel mannen konden zich onttrekken aan de bevelen, maar kozen ervoor om dat niet te doen. Voor wat betreft de groepsdruk laat Browning zien dat de mannen van het bataljon een hechte sociale eenheid vormden en dat de onderlinge verhoudingen daar een belangrijke rol speelden. Het niet meedoen aan executies

² H. Arendt, *Eichmann in Jerusalem: a report on the banality of evil* (New York 1963) 25-55, 252-279

³ P. van de Water, *Collaboratie en geweld, radicalisering en extremisme tijdens de Duitse bezetting van Nederland* (Utrecht 2022) 27

was toegestaan maar wel informeel ontmoedigd. Formeel volgde er bij weigering geen sancties maar in de groep dreigde wel gezichtsverlies, sociale uitsluiting en de mogelijke betiteling als laf. Hier bleek dat de hiërarchische bevelsstructuur en rol speelde maar dat juist de horizontale druk in de vorm van collega's en de wens om vooral niet op te vallen, doorslaggevend bleek te zijn. Om de cohesie van de groep niet te verstoren koos men voor participatie en conformiteit.⁴ Naast de eerdergenoemde horizontale groepsdruk speelde ook verticale druk in de vorm van gehoorzaamheid aan autoriteit een belangrijke rol. Officieren en commandanten belichaamden de militaire hiërarchie, waardoor hun bevelen door de manschappen werden ervaren als gelegitimeerd gezag waaraan men diende te gehoorzamen. Daarmee werd deelname aan executies een plicht. Het was dus niet slechts het blind opvolgen van bevelen, maar een combinatie van de discipline die men had geïnternaliseerd en het feit dat geweld inmiddels genormaliseerd was binnen de commandostructuur. Ongehoorzaamheid was een uitzondering en in deze context van hiërarchie, als institutie, werd de bereidheid om bevelen op te volgen versterkt.⁵

Browning wijst verder op de concrete omstandigheden waarin geweld plaatsvond: fysieke nabijheid tot slachtoffers, alcoholgebruik, vermoeidheid en de chaotische omgeving van bezet Polen. Deze factoren droegen bij aan een proces waarbij de gevoelens uitgeschakeld werden. Bovendien werd geweld “werk” omdat het vaak georganiseerd werd in routinematige procedures. Hierdoor werd het voor de daders gemakkelijker om hun acties te rationaliseren.⁶ Een van Brownings belangrijkste bijdragen is zijn analyse van escalatie. Daders begonnen vaak met minder directe vormen van betrokkenheid (bijvoorbeeld bewaking of deportatie) en raakten geleidelijk betrokken bij direct geweld. Deze stapsgewijze intensivering verlaagde de drempel voor extreme handelingen. Door herhaling en gewenning werd geweld genormaliseerd. Browning benadrukt dat deze geleidelijke verschuiving essentieel is om te begrijpen waarom individuen die aanvankelijk aarzelden, later actief deelnamen aan massamoord.⁷ Samengevat onderzocht Browning een breed scala aan mogelijke verklaringen voor het handelen van de mannen. Daarbij besteedde hij aandacht aan de uitzonderlijke context van de oorlog, het door Raul Hilberg⁸ benadrukte bureaucratisch-administratieve karakter van de vervolging en de wijze waarop de mannen voor hun taak waren geselecteerd.

⁴ C. Browning, *Doodgewone mannen, de rol van een Duits politiebataljon in de Endlösung in Polen* (Utrecht 2025) 50- 60, 82-88, 167-198

⁵ Browning, *Doodgewone mannen*, 50- 60, 82-88

⁶ Browning, *Doodgewone mannen*, 61-65, 95-97, 104-107 en Van de Water, *Collaboratie en geweld*, 27-28

⁷ Ibidem, 73-77, 88-104, 155-198

⁸ Zie ook het stuk over typologieën, *Schreibtischmörder*

Ook stelde hij de vraag in hoeverre sprake was van zelfselectie, bijvoorbeeld omdat deelname gunstig kon zijn voor de eigen carrière. Daarnaast onderzocht Browning of de daders kenmerken vertoonden van de door Adorno en anderen beschreven ‘autoritaire persoonlijkheid’, gemeten aan de hand van de zogenoemde F-schaal, of dat zij als het ware ‘slapers’ waren, bij wie de aanleg tot wreedheid reeds aanwezig was.⁹ Ten slotte analyseerde hij de invloed van hiërarchische of vermeende dwang, gehoorzaamheid aan gezag,¹⁰ ideologische indoctrinatie en conformisme, waarbij vooral de behoefte om bij de groep te horen een belangrijke rol kon spelen.

Die sociaalpsychologische factoren werden al eerder door middel van experimenten in de jaren zestig en zeventig aangetoond. Het Milgram-experiment toonde aan dat gewone mensen bereid waren ver te gaan bij het toebrengen van pijn wanneer er sprake is van legitieme autoriteit. Omdat het opgedragen was, gingen deelnemers gehoorzaam door met het toedienen van elektrische schokken terwijl slachtoffers duidelijk hun pijn lieten horen. Philip Zimbardo liet in 1971, in het Stanford Prison Experiment, zien hoe situationele factoren en context het gedrag van individuen kunnen beïnvloeden. In de fictieve gevangenis namen de deelnemers al snel het gedrag en de verwachtingen over die bij hun toegewezen sociale rollen hoorden. De deelnemers die als rol “bewaker” hadden gekregen ontwikkelden in korte tijd een sadistisch gedrag tegenover de deelnemers die als “gevangenen” waren ingedeeld.¹¹

James Waller werkte deze lijn verder uit. Op basis van sociaalpsychologische inzichten, in combinatie met enkele historische cases, komt hij tot een model van hoe gewone mensen tot geweld kunnen overgaan. Het idee dat de daders “gestoord” zijn, de zogenoemde “mad nazi thesis” stelt hij ter discussie net zoals Hilberg.¹² Daarmee bouwt hij in feite voort op Arendts’ idee van gedachteloosheid. Waller richt zich daarbij echter meer op de onderliggende mechanismen die aan deze gedachteloosheid ten grondslag liggen. Daarbij worden drie kernfactoren geconstateerd: culturele uitgangspunten, autoritaire structuren en morele uitschakeling. Daderschap ontstaat in een proces waarin individuen geleidelijk hun morele remmingen verliezen, door dehumanisering van slachtoffers en de legitimering van geweld door autoriteiten. Volgens Waller brengen individuen bepaalde cultureel aangeleerde neigingen mee die hen vatbaar maken voor daderschap. Twee belangrijke uitgangspunten zijn gehoorzaamheid en conformiteit. In veel samenlevingen worden deze eigenschappen positief

⁹ Zie ook het stuk over het Zimbardo experiment

¹⁰ Zie stuk over Milgram experiment

¹¹ Browning, *Doodgewone mannen* 175-177 en Waller, *Becoming Evil* 107-115 en 236-240

¹² Ibidem, 61-62 en Van de Water, *Collaboratie en geweld*, 22-23

gewaardeerd, omdat zij sociale orde en stabiliteit bevorderen. In extreme contexten kunnen dezelfde eigenschappen bijdragen aan destructief gedrag. Waller benadrukt dat juist deze alledaagse zaken een dader potentieel gevaarlijk maakt. Hij wijst op de processen van groepsdenken waarbij, door de wens om vooral deel uit te blijven maken van de groep, morele empathie selectief wordt toegepast.¹³ Daarnaast is er volgens Waller het belang van institutionele en politieke structuren. Die maken namelijk geweld mogelijk en verlenen het een zekere legitimering. Autoritaire regimes creëren hiërarchieën waarin bevelen zelden worden betwist en waarin verantwoordelijkheid wordt verspreid over verschillende niveaus: een ‘*diffusion of responsibility*’. Het betekent dat individuen hun eigen rol als beperkt zien en zichzelf niet verantwoordelijk achten voor het geheel. Bovendien zorgen bureaucratische systemen voor afstand tussen dader en slachtoffer waardoor het nadenken over het morele aspect van handelingen kan worden uitgeschakeld. In dergelijke structuren wordt geweld niet alleen toegestaan, maar vaak actief aangemoedigd.¹⁴

Met betrekking op morele uitschakeling verwijst Waller naar Albert Bandura. Het betekent het tijdelijk buiten werking stellen van alle morele normen om hun gedrag te rechtvaardigen. Waller onderscheidt verschillende strategieën. Bij morele rechtvaardiging wordt geweld gepresenteerd als noodzakelijk of nobel, bijvoorbeeld ter bescherming van de staat. De realiteit wordt verborgen door speciaal eufemistisch taalgebruik. De slachtoffers worden als minderwaardig of zelfs gevaarlijk voorgesteld en dus “ontmenselijkt”. De daders zien zichzelf vooral als uitvoerders en verplaatsen dus de verantwoordelijkheid. Daarnaast wordt de verantwoordelijkheid gedeeld door de groep waardoor individuele schuld vervaagt en de daadwerkelijke gevolgen van de handelingen worden geminimaliseerd. Er is sprake van ontkenning en het bagatelliseren van het geweld of de impact daarvan. Waller benadrukt dat deze mechanismen niet geïsoleerd werken, maar elkaar versterken. Door deze morele uitschakeling kunnen daders zichzelf blijven zien als moreel juist ondanks hun deelname aan geweld.¹⁵

Abram de Swaan voegt een sociologische dimensie toe aan deze discussie. In zijn visie wordt Arendts’ banaliteit van het kwaad aangevuld met een analyse van institutionele en maatschappelijke voorwaarden die dit kwaad mogelijk maken. In *Compartimenten van vernietiging* analyseert hij hoe genocidaal geweld mogelijk wordt binnen wat hij ‘*compartmentalisering*’ noemt: het opdelen van de samenleving in moreel gescheiden

¹³ Waller, *Becoming Evil* 33-40, 56-63

¹⁴ Ibidem, 85-96 180-192

¹⁵ Ibidem, 200-212 en 230-270

domeinen waarin geweld tegen een specifieke groep wordt genormaliseerd en geïsoleerd van bredere maatschappelijke normen. De Swaan benadrukt dat daderschap niet alleen een individueel of situationeel fenomeen is, maar ingebed ligt in bredere sociale structuren en processen van uitsluiting.¹⁶

Er blijft echter spanning voor wat betreft de bovengenoemde lijn. Al vrij snel kwam er kritiek op de benadering van Arendt. David Cesarani kwam in zijn biografie over Eichmann met genoeg archiefmateriaal dat aantoonde dat Eichmann niet uitsluitend uit gehoorzaamheid handelde, het beeld dat hij in de rechtszaal probeerde neer te zetten, maar wel degelijk ook uit overtuiging. Ook uit interviews, opgenomen door een Nederlandse SS'er, met Eichmann na de Tweede Wereldoorlog en voor de ontvoering en het proces, bleek hij een overtuigde en fanatieke Nazi. Niet bepaalt het kleine onderdeel van een grote machine dat Arendt, en vanuit een Nederlands perspectief Harry Mulish in de zaak 40/61, meende te zien.¹⁷

Critici van Arendt en Browning, zoals Daniel Goldhagen, hebben betoogd dat ideologie en antisemitisme een grotere rol speelden dan zij erkennen. Volgens deze visie waren veel daders wel degelijk gemotiveerd door overtuiging, en kan hun gedrag niet uitsluitend worden verklaard door situationele factoren. In zijn studie *Hitler's Willing Executioners*, verwerpt hij het idee dat daders primair handelden onder druk van omstandigheden, gehoorzaamheid of conformiteit. In plaats daarvan ontwikkelt hij een intentionele en cultureel-historische verklaring waarin ideologie centraal staat. Volgens Goldhagen was het Duitse antisemitisme niet oppervlakkig of opportunistisch, maar diepgeworteld en “*eliminationistisch*” van aard: het streefde naar de volledige verwijdering van Joden uit de samenleving. Hij stelt dat deze ideologie breed werd gedeeld binnen de Duitse bevolking en dat zij een cruciale motivatie vormde voor deelname aan genocide. In tegenstelling tot Browning ziet Goldhagen daders dus niet als ‘gewone mensen’ die onder druk handelden, maar als individuen die ideologisch gemotiveerd waren.¹⁸ Goldhagen richt zijn kritiek specifiek op Browning. Het benadrukken van groepsdruk en situationele factoren schiet volgens hem tekort als verklaringen omdat zij de actieve bereidheid tot geweld negeren. Hij wijst erop dat veel daders niet alleen gehoorzaamden, maar vaak ook initiatief namen en

¹⁶ A. de Swaan, *Compartimenten van vernietiging: over genocidale regimes en hun daders* (Amsterdam 2014) 17-35, 109-128, 167-190 en Van de Water, *Collaboratie en geweld* 39-41

¹⁷ Van de Water, *Collaboratie en geweld* 26-27

¹⁸ D. Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (New York 1996) 39-44, 76-90

buitensporig geweld gebruikten, wat volgens hem moeilijk te rijmen is met louter conformiteit of druk.¹⁹

Daarnaast heeft Goldhagen kritiek op Browning en Milgram voor wat betreft de mate van keuzevrijheid. Richting Browning benadrukt hij dat er weinig bewijs is voor zware sancties bij weigering en dat individuen dus de keuze hadden om niet deel te nemen. Dat velen dit niet deden, interpreteert hij als bewijs voor intrinsieke motivatie in plaats van externe dwang. Hiermee keert hij zich ook tegen de sociaalpsychologische verklaring van Milgram, die nadruk legde op gehoorzaamheid. Ook de bredere sociaalpsychologische interpretaties zoals bij Zimbardo en Waller worden door hem verworpen door te stellen dat deze modellen te universeel zijn en onvoldoende rekening houden met specifieke historische en culturele context.²⁰ Volgens hem kan het gedrag van Duitse daders niet worden verklaard door algemene menselijke neigingen, maar moet het worden begrepen vanuit een unieke Duitse politieke cultuur. Ook Brownings punt van geleidelijke escalatie van geweld wordt door Goldhagen anders gezien. Hij stelt dat er al vanaf het begin een bereidheid was om over te gaan tot geweld en dat het alleen een kwestie was van de juiste omstandigheden om deze te ontplooien.²¹

Er is inmiddels de nodige reactie geweest op de aanpak en visie van Goldhagen, onder meer vanwege generalisaties en het onderschatten van variatie binnen de Duitse samenleving. Zelfs Browning achtte zich genoodzaakt om te reageren in zijn nieuwe editie van *Ordinary Men*. De kern van Brownings' kritiek was dat Goldhagen de Holocaust te eenzijdig verklaarde vanuit zijn '*eliminationistisch antisemitisme*'. Volgens Browning was dat historisch te simplistisch en onvoldoende onderbouwd. Volgens hem overdrijft Goldhagen het idee van een uniek Duits antisemitisme en was dit een meer Europees fenomeen. Bovendien verwaarloost Goldhagen de door Browning genoemde situationele factoren. Browning vindt Goldhagens' verklaring uiteindelijk te monocausaal: alles werd teruggebracht tot antisemitische overtuiging. Het brede spectrum aan sociaalpsychologische factoren creëren een betere benadering voor deze kwestie: de Holocaust als het resultaat van een combinatie van ideologie, oorlog, staatsstructuren, bureaucratie, leiderschap en sociale processen.²² Veel historici vonden Brownings' benadering uiteindelijk overtuigender omdat deze meer ruimte liet voor complexiteit en vergelijking met andere gevallen van massaal geweld.

¹⁹ Goldhagen, *Hitlers Willing Executioners* 197-202, 276-280

²⁰ Ibidem, 379-384

²¹ Ibidem, 12-18, 333-339, 400-405

²² Browning, *Doodgewone mannen* 199-232

Rond het vraagstuk van daderschap heeft Van de Water in zijn studie naar de radicalisering van daders verschillende typologieën, modellen en theorieën naar voren gebracht. Voor wat betreft motieven haalt hij Michael Mann aan met negen varianten. Zo zijn er ideologische moordenaars die hun daden rechtvaardigen met argumenten uit de ideologie die zij aanhangen. Haatzuchtige en na-ijverige moordenaars hebben geen verheven motieven maar hebben vooral simpele emotionele drijfveren. Gewelddadige moordenaars vallen in de categorie sadisten die bevrediging halen uit geweldsdaden. Angstige moordenaars doen het uit zelfbescherming, in de veronderstelling dat ze echt gevaar lopen. Carrière moordenaars zien de moorden als loopbaan bevorderend. Materialistische daders doen dit uit eigen gewin. Gedisciplineerde moordenaars handelen uit gehoorzaamheid, het is voor hun onderdeel van de routine geworden. Kameraadschappelijke moordenaars vallen in de groep die Browning heeft bekeken. De dynamiek van de groep zoals erbij willen horen of de groepsdruk zijn dan belangrijke factoren. Tenslotte zijn er de bureaucratische daders: de *Schreibtischmörder*, de moordenaars die vallen in de categorie van de banaliteit van het kwaad van Arendt.²³ Van de Water verwijst ook naar de benadering van De Swaan en de radicaliseringsfactoren van Feddes, Nickolson en Doosje. Die laatsten zien bijvoorbeeld vier fasen in het radicaliseringsproces: de gevoeligheidsfase (ze staan open voor radicalisering), de verkenningsfase (ze gaan op zoek naar een ideologie die ze interessant vinden), de fase waarin ze zich aansluiten bij een groep, en uiteindelijk de actiefase. De radicaliseringsonderzoekers zien ook wat ze noemen ‘triggerfactoren’. Zoals de rechtvaardigheidszoeker, die opkomt voor zijn onrechtvaardig behandelde groep, de identiteitszoeker die zich identificeert met de groep waar hij deel van uit maakt, de zingevingsoozer en de sensatiezoeker.²⁴

Onderzoekskeuzes

De Tweede Wereldoorlog ligt inmiddels ruim 80 jaar achter ons; de gebeurtenissen liggen echter nog vrij vers in het collectieve geheugen. Generatiegewijs zijn de nakomelingen van daders, vaak de kinderen of kleinkinderen, nog alom aanwezig. Als kleindochter maak ik deel uit van deze groep. Hendrik Cornelis Jan Lammerse (1921) werd gerekruteerd als lid van de *Sicherheitsdienst* (SD), de inlichtingendienst van de *Schutzstaffel* (SS). Hij was voornamelijk actief in de regio Drenthe en gestationeerd in Assen. Na de Tweede Wereldoorlog werd Lammerse gearresteerd wegens verraad en berecht voor zijn misdaden. Normaal gesproken

²³ Michael Mann, *the dark side of democracy. Explaining ethnic cleansing* (New York 2005) 27-29 op cit: Van de Water, *Collaboratie en geweld* 31-32

²⁴ A.F. Feddes, I Nickolson, B. Doosje, *Triggerfactoren in het radicaliseringsproces* (Amsterdam 201) 15 e.v. op cit: Van de Water, *Collaboratie en geweld*, 33-34 en 39-41

stonden op dergelijke aantijgingen, in totaal vijftien aanklachten en tien aangiftes, de doodstraf. Ook in het geval van Lammerse bleek volgens de rechter *“dat de bewezen feiten het opleggen van de zwaarste straf (doodsstraf) zeer zeker zouden rechtvaardigen.”*

Lammerse heeft echter als uitzondering op deze regel de doodstraf kunnen vermijden. Het Hof achtte hem minder aansprakelijk voor zijn daden daar *“de verdachte in mei 1940 nog eerst 18 jaar was”* en zijn leeftijd aansprakelijk was voor *“het afglijden van een hellend vlak (...) op zijn heilloos besluit de zijde van den vijand te kiezen.”* Gezien de ernst van de gepleegde feiten besloot het Hof dat *“een lichtere straf dan een levenslange gevangenisstraf niet kan worden opgelegd.”*²⁵ Lammerse werd *“gesenteerd tot gevangenisstraf voor het leven”* op 9 december 1948. Andries Sluiter (1914) was afkomstig uit Groningen en volgde vóór de oorlog een politieopleiding. Nadat hij aanvankelijk geen aanstelling bij de politie had kunnen vinden, trad hij eind 1940 toe tot de NSB. In 1942 volgde hij een opleiding aan het Politieopleidingsbataljon in Schalkhaar, waarna hij bij de gemeentepolitie van Assen werd aangesteld. Via politieke onderzoeken en zogenoemde vertrouwensopdrachten kwam hij steeds intensiever voor de Sipo en SD te werken. In 1948 werd hij veroordeeld tot negentien jaar gevangenisstraf.²⁶ Jan Lamberts (1918) trad begin 1941 toe tot de NSB en meldde zich later dat jaar aan voor de politieopleiding in Schalkhaar. Na eerder gewone politiediensten te hebben verricht, werd hij ingezet voor bijzondere opdrachten, waaronder de opsporing en arrestatie van Joden. In 1943 werd hij overgeplaatst naar Assen, waar hij steeds meer werkzaamheden voor de SD uitvoerde. Na Dolle Dinsdag werd hij formeel bij deze dienst gedetacheerd.²⁷ Sander van Droffelaar (1914) had vóór de oorlog ervaring bij de Bijzondere Vrijwillige Landstorm en de militaire politietroepen. Na de Nederlandse capitulatie werd hij aangesteld als rijksveldwachter en trad hij in september 1940 toe tot de NSB. Ook hij volgde een opleiding in Schalkhaar. In augustus 1943 werd Van Droffelaar in Assen geplaatst en bij de SD gedetacheerd.²⁸

Om de groep te onderzoeken wordt zoveel mogelijk gekeken naar persoonlijke achtergrond en de sociale context van de groep. Daarbij wordt aandacht besteed aan jeugd, gezinssituatie en persoonlijke ontwikkeling voorafgaand aan de oorlog waar mogelijk. Daarnaast richt het onderzoek zich op de invloed van de groep, waaronder mechanismen als

²⁵ NA, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, toegangsnummer 2.09.09, inventarisnummer 67506, vonnis 9 december 1948

²⁶ NA, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, toegangsnummer 2.09.09, inventarisnummer 67520 (Sluiter)

²⁷ NA, Ministerie Van Justitie: Archiven betreffende het Beleid inzake Gratie op Doodstraffen, toegangsnummer 2.09.71, inventarisnummer 60 (Lamberts)

²⁸ NA, Ministerie Van Justitie: Archiven betreffende het Beleid inzake Gratie op Doodstraffen, toegangsnummer 2.09.71, inventarisnummer 46 (Van Droffelaar)

groepsdruk, conformiteit en gehoorzaamheid aan autoriteit. Tegelijkertijd wordt onderzocht in hoeverre ideologische overtuigingen, antisemitisme en mogelijke psychologische factoren een rol speelden in het handelen. Door deze verschillende niveaus, het persoonlijke, sociale en ideologische, met elkaar te verbinden, probeert dit onderzoek inzicht te geven in de complexiteit van oorlogsdaderschap. Hiermee wil dit onderzoek een bijdrage kunnen leveren aan de literatuur over de motieven van daderschap tijdens de Tweede Wereldoorlog en hieraan een verdiende nuance geven.

Bronnen

Het bronnenmateriaal bleek in het begin van dit onderzoek in zeer beperkte mate voorhanden. Begin 2025 stelde het CABR de strafdossiers van personen die werden onderzocht wegens collaboratie grotendeels open voor het publiek. Deze dossiers konden voor een periode van ruim een jaar enkel worden ingezien in het Nationaal Archief in Den Haag. Dit zorgde voor een stormloop aan familieleden die deze dossiers, begrijpelijkerwijs, wilden inzien. Dit resulteerde in een verminderde capaciteit voor wetenschappelijk onderzoek naar het CABR daar er amper fysiek plaats voor was. Ten tijde van dit schrijven zijn er inmiddels ook meerdere regionale archieven in Nederland die inzage bieden in de strafdossiers. Desondanks kon dit onderzoek, weliswaar met vertraging, voortgezet worden.

De dossiers vormen een belangrijke bron binnen dit onderzoek en worden gebruikt om de verschillende aanklachten te reconstrueren. Daarnaast bevatten de dossiers verklaringen van verhoorde getuigen, waaronder mededaders, omstanders en slachtoffers. In het kader van de Bijzondere Rechtspleging werden deze onderzoeken uitgevoerd door ervaren rechercheurs en andere opsporingsfunctionarissen, waardoor de verzamelde informatie van grote historische waarde is. Tegelijkertijd brengt het gebruik van dergelijke bronnen risico's met zich mee. Het menselijk geheugen is immers feilbaar, zeker wanneer personen pas jaren na de gebeurtenissen werden verhoord. Bovendien bestaat het gevaar dat feiten bewust of onbewust worden verdraaid vanuit persoonlijke belangen of zelfbescherming. Tijdens dit onderzoek zijn hiervan meerdere voorbeelden naar voren gekomen. Juist vanwege deze problematiek is het gebruik van dergelijke bronnen binnen historisch onderzoek soms onderwerp van discussie. Desondanks blijft het mogelijk om, mits met voldoende bronkritiek en bewustzijn van de valkuilen, feit en interpretatie zoveel mogelijk van elkaar te onderscheiden. Vanwege de fragmentarische en vaak apologetische aard van de naoorlogse bronnen kan niet bij ieder groepslid een volledig radicaliseringsproces worden gereconstrueerd. Het beschikbare materiaal maakt het echter wel mogelijk te laten zien hoe individuele behoeften en

overtuigingen binnen een specifieke organisatorische en sociale context konden uitmonden in steeds verdergaande betrokkenheid bij vervolging en geweld.

Een aantal andere dossiers werden gebruikt uit belang voor zowel praktische informatie als data van hechtenis en voorgeleiding voor de rechtbank zoals het dossier ‘zuivering ambtenaren’, het dossier ‘Directoraat-generaal van de Politie, DGP’, het dossier ‘Zuivering Politie’ en het dossier ‘Immigratie- en Naturalisatiedienst’ (IND).

Terminologie

In het kader van de leesbaarheid en consistentie van dit onderzoek worden enkele terminologische keuzes gehanteerd. De Tweede Wereldoorlog zal hierna, tenzij anders noodzakelijk, worden aangeduid als ‘de oorlog’. Daarnaast worden veelvoorkomende benamingen van organisaties en instanties, zoals de *Sicherheitsdienst* en *Sicherheitspolizei*, na eerste vermelding afgekort tot respectievelijk SD en Sipo. Voor wat betreft persoonsnamen worden daders bij hun volledige naam genoemd, voor zover deze voorkomen in openbaar toegankelijke bronnen zoals historische publicaties, archieven of online databanken. Binnen de geschiedwetenschap wordt anonimisering in dergelijke gevallen doorgaans als onwenselijk beschouwd, aangezien dit de historische controlebaarheid en transparantie van onderzoek kan beperken. Het expliciet benoemen van betrokken personen maakt het bovendien mogelijk om bronnen, gebeurtenissen en verantwoordelijkheden nauwkeurig historisch te reconstrueren.

Bijzondere Rechtspleging

Aangezien de Bijzonder Rechtspleging in de reconstructie een belangrijke rol speelt is het verstandig om de organisatie daarvan iets meer te belichten. Na de bevrijding stond de Nederlandse overheid voor een enorme opgave: hoe moest worden omgegaan met de grote groep Nederlanders die tijdens de Duitse bezetting had gecollaboreerd met de vijand? De oorlog had diepe maatschappelijke littekens achtergelaten. Collaboratie, verraad, deelname aan Duitse organisaties en betrokkenheid bij geweld tegen Joden en verzetsstrijders riepen sterke gevoelens van woede en vergelding op. Tegelijkertijd moest worden voorkomen dat de afrekening met collaborateurs zou ontaarden in willekeurige volksjustitie. Daarom werd direct na de oorlog een juridisch systeem opgezet waarmee verdachten konden worden onderzocht, berecht en bestraft. Deze vorm van rechtspraak staat bekend als de Bijzondere Rechtspleging. De Bijzondere Rechtspleging vormde een uitzonderlijk juridisch systeem naast de reguliere rechtspraak. Het doel was om collaborateurs en oorlogsmisdadigers te vervolgen op een schaal die binnen het normale rechtssysteem nauwelijks uitvoerbaar was. In totaal werden

ongeveer 425.000 Nederlanders onderzocht op mogelijke collaboratie of hulp aan de Duitse bezetter. Uiteindelijk werden ongeveer 65.000 personen veroordeeld.²⁹ De aard van de straffen liep sterk uiteen: van tijdelijke ontzetting uit burgerrechten tot langdurige gevangenisstraffen en in uitzonderlijke gevallen de doodstraf. De juridische basis voor de naoorlogse vervolging werd al tijdens de oorlog voorbereid door de Nederlandse regering in ballingschap in Londen. Men verwachtte dat er na de bevrijding behoefte zou bestaan aan een speciale vorm van rechtspraak om collaborateurs snel en effectief te kunnen berechten. Daarom werden verschillende besluiten voorbereid, waaronder het Besluit Buitengewoon Strafrecht uit 1943.³⁰ Dit besluit maakte het mogelijk om personen te vervolgen wegens samenwerking met de vijand, ook wanneer hun daden niet volledig binnen het bestaande Nederlandse strafrecht vielen.

Na de bevrijding werd de Bijzondere Rechtspleging officieel ingevoerd. Hiervoor werden speciale gerechtelijke instanties opgericht, waaronder de Tribunalen, de Bijzondere Gerechtshoven en de Bijzondere Raad van Cassatie. Deze instellingen functioneerden naast de reguliere rechterlijke macht. De Tribunalen behandelden de lichtere vormen van collaboratie. Het ging hierbij bijvoorbeeld om lidmaatschap van de NSB, economische samenwerking met de Duitsers of kleinere vormen van hulpverlening aan de bezetter. De Tribunalen konden straffen opleggen zoals internering, geldboetes, ontzetting uit burgerrechten en vermogenssancties.³¹ De Bijzondere Gerechtshoven behandelden de zwaardere zaken, waaronder verraad, deelname aan Duitse veiligheidsdiensten, oorlogsmisdaden en betrokkenheid bij executies of mishandelingen. Deze gerechtshoven waren gevestigd in Amsterdam, Den Haag, Arnhem en 's-Hertogenbosch.³² Hier werden ook de zwaarste straffen uitgesproken, waaronder levenslange gevangenisstraf en de doodstraf. Ten slotte was er de Bijzondere Raad van Cassatie, die fungeerde als hoogste rechtsinstantie binnen de Bijzondere Rechtspleging. Deze raad beoordeelde cassatieberoepen en moest toezien op een correcte toepassing van het buitengewone strafrecht.

Direct na de bevrijding werden tienduizenden vermeende collaborateurs gearresteerd. Vaak gebeurde dit onder grote maatschappelijke spanningen. In de eerste maanden na de oorlog vonden veel arrestaties plaats door leden van de Binnenlandse Strijdkrachten of door lokale verzetsgroepen. Veel verdachten werden ondergebracht in tijdelijke

²⁹ P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek van herstel en berechting na de bezetting* (Houten 1989) 15

³⁰ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 12 (Den Haag 1988) 1023

³¹ I. de Haan en J. Bank, *1950: Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 44

³² P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig* 41-45

interneringskampen. Bekende kampen waren onder meer Kamp Westerbork, Kamp Vught en Kamp Amersfoort, die tijdens de bezetting door de Duitsers waren gebruikt maar nu door de Nederlandse autoriteiten werden ingezet voor de opsluiting van collaborateurs.³³ De omstandigheden in deze kampen waren regelmatig slecht. Overbevolking, gebrekkige hygiëne en mishandeling door bewakers kwamen voor. Historici hebben erop gewezen dat de Nederlandse overheid in de eerste naoorlogse periode moeite had om controle te houden over de massale stroom arrestanten. Tegelijkertijd leefde in de samenleving een sterke behoefte aan vergelding.

De straffen binnen de Bijzondere Rechtspleging varieerden sterk afhankelijk van de ernst van de feiten. Een veelvoorkomende straf was internering of tijdelijke gevangenisstraf. Personen die bijvoorbeeld enkel lid waren geweest van de NSB of administratief werk voor de Duitsers hadden verricht, kregen vaak relatief beperkte straffen.³⁴ Daarnaast konden verdachten worden ontzet uit bepaalde burgerrechten. Zij verloren bijvoorbeeld tijdelijk hun stemrecht of het recht om publieke functies te bekleden. Ook vermogensstraffen kwamen regelmatig voor, waarbij bezit in beslag werd genomen of hoge geldboetes werden opgelegd. Bij ernstigere vormen van collaboratie konden langdurige gevangenisstraffen of levenslange gevangenisstraf worden opgelegd. Dit gold met name voor personen die actief betrokken waren geweest bij de SD, de Waffen-SS of andere Duitse veiligheidsdiensten. Ook deelname aan executies, martelingen of verraad van verzetsstrijders leidde doorgaans tot zware veroordelingen. De zwaarste straf binnen de Bijzondere Rechtspleging was de doodstraf. Hoewel de doodstraf vóór de oorlog in Nederland vrijwel niet meer werd toegepast, werd zij na de oorlog opnieuw ingevoerd voor ernstige vormen van collaboratie en oorlogsmisdaden.³⁵ In totaal werden ongeveer 154 doodstraffen uitgesproken, waarvan uiteindelijk 39 daadwerkelijk werden uitgevoerd.³⁶ Tegelijkertijd werden veel doodstraffen later omgezet in levenslange gevangenisstraf of tijdelijke detentie. De Nederlandse overheid wilde enerzijds recht doen aan de ernst van de misdaden, maar anderzijds voorkomen dat de rechtspraak volledig door wraakgevoelens werd gedomineerd.

Binnen de Bijzondere Rechtspleging speelde niet alleen de ernst van de gepleegde feiten een rol, maar ook de persoonlijke omstandigheden van de verdachte. Rechters hielden regelmatig rekening met factoren zoals leeftijd, beïnvloedbaarheid, sociale achtergrond en de

³³ N. Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40/44* (Amsterdam 2004) 512

³⁴ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 12, 1041

³⁵ P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 112

³⁶ H. Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003) 29

mate van ideologische overtuiging. Vooral jonge verdachten werden soms gezien als vatbaar voor propaganda en beïnvloeding door het nationaalsocialistische regime. In verschillende zaken oordeelden rechters dat jonge collaborateurs door hun leeftijd minder goed in staat waren geweest zelfstandig weerstand te bieden tegen groepsdruk, indoctrinatie of autoriteit.³⁷ Dit betekende niet dat zij onschuldig werden geacht, maar wel dat hun verantwoordelijkheid in sommige gevallen als gedeeltelijk verminderd werd beschouwd. Hierdoor konden straffen lager uitvallen dan op basis van de feiten alleen verwacht zou worden waarin de Nederlandse overheid probeerde een balans te vinden tussen straf, herstel van orde en maatschappelijke verzoening.³⁸

Opbouw

Het eerste hoofdstuk schetst de institutionele en historische context waarbinnen de groep opereerde. Daarbij wordt specifiek aandacht besteed aan de organisatiestructuur, de gezagsverhoudingen en het geografische en bestuurlijke werkterrein van de groep.

In het tweede hoofdstuk wordt onderzocht hoe onderlinge loyaliteit, hiërarchie, groepsdruk, gedeelde overtuigingen en de normalisering van geweld binnen de groep het gedrag van de leden mogelijk hebben beïnvloed en in het derde hoofdstuk staan de afzonderlijke groepsleden centraal. Hun sociale achtergrond, persoonlijke ontwikkeling, ideologische overtuigingen, belangen en handelingsruimte worden geanalyseerd en vergeleken met sociaalpsychologische verklaringsmodellen en historiografische typologieën van daderschap.

³⁷ Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 133

³⁸ I. de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Den Haag 1997) 21

1. De inrichting van het Duitse bezettingsbestuur

Na de Nederlandse capitulatie van 15 mei 1940 stond de Duitse leiding voor de vraag hoe Nederland bestuurd moest worden. Binnen het nationaalsocialistische machtsapparaat bestonden verschillende opvattingen over de inrichting van het bezettingsbestuur. In bezette gebieden werd doorgaans gekozen voor een militaire bestuursvorm (*Militärverwaltung*), maar in Nederland besloot Adolf Hitler uiteindelijk tot een civiel bestuur (*Zivilverwaltung*). Volgens Loe de Jong hing deze keuze samen met de ideologische betekenis die de nazi's aan Nederland toekenden. De Nederlanders werden door de nazi-ideologie beschouwd als een "Germaans broedervolk", waardoor men verwachtte dat een politieke en ideologische integratie gemakkelijker zou verlopen dan in andere bezette gebieden.³⁹

De keuze voor een civiel bestuur betekende dat Nederland niet onder direct militair gezag kwam te staan, maar onder leiding van een *Reichskommissar*. Op 18 mei 1940 werd de Oostenrijkse nazi Arthur Seyss-Inquart per Führer-decreet benoemd voor het bezette Nederlandse gebied naar voorbeeld van de bezettingsorganisatie in Noorwegen. Het *Reichskommissariat* diende eigenlijk twee doelen. Enerzijds was er het korte termijn doel voor wat betreft de militaire benodigdheden van de oorlog. Dit betrof bijvoorbeeld het verwerven van de nodige grondstoffen en andere middelen voor de oorlogsindustrie. Anderzijds was er het lange termijn ideologische doel van de creatie van het nationaalsocialistische rijk in de groot Germaanse gedachte. De *Reichskommissar* vertegenwoordigde Hitler persoonlijk en kreeg zeer uitgebreide bevoegdheden. Hij was verantwoording verschuldigd direct aan Hitler.⁴⁰ De bestaande Nederlandse bestuursstructuur bleef grotendeels gehandhaafd, maar stond voortaan onder toezicht van Duitse autoriteiten. Secretarissen-generaal van de Nederlandse ministeries bleven functioneren, omdat de Nederlandse regering naar Londen was uitgeweken. Hierdoor ontstond een situatie waarin het Duitse bestuur gebruikmaakte van bestaande Nederlandse instellingen om het land efficiënt te controleren. Volgens De Jong was deze bestuursvorm doelbewust gekozen. De Duitsers wilden voorkomen dat Nederland zich direct als een onderworpen vijandig gebied zou gedragen. Door het Nederlandse ambtenarenapparaat intact te laten, hoopte men rust en continuïteit te bewaren. Tegelijkertijd maakte dit het mogelijk om geleidelijk nationaalsocialistische maatregelen door te voeren. De

³⁹ L. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Deel 4: Mei '40 – Maart '41 eerste helft, (Den Haag 1972) 24-29

⁴⁰ G. Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie, Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945* (Bloemendaal 1991) 24-25

civiele bestuursvorm had dus een dubbel karakter: aan de ene kant bleef de schijn van een Nederlands bestuur bestaan, aan de andere kant lag de werkelijke macht volledig bij de Duitse bezetter. Of zoals gesteld werd: “*Wir steuern, die Hollander verwalten.*”⁴¹

Het civiele bestuur en de nazificatie van Nederland

Onder Seyss-Inquart functioneerde een omvangrijk bestuursapparaat. Vier Duitse *Generalkommissare* kregen ieder een eigen beleidsterrein. Deze functionarissen maakten enerzijds deel uit van het Duitse bezettingsapparaat en het Duitse overheidssysteem, anderzijds werden ze de nieuwe leiders van Nederlandse ministeries. Daarbij kregen ze soms meerdere ministeries in hun portefeuille wat door overlappingsen soms voor de nodige conflicten kon zorgen tussen de verschillende Nederlandse overheidsinstellingen en de Duitse bestuurders onderling.⁴² Hanns Albin Rauter (1895-1949) werd *Generalkommissar für das Sicherheitswesen* en was als *Höhere SS- und Polizeiführer* verantwoordelijk voor politie- en veiligheidszaken. Hij groeide uit tot een van de machtigste figuren van de bezetting. Daarnaast hield Friedrich Wimmer (1897-1965) als *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* toezicht op bestuur en justitie. Financiën en economie vielen onder het *Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft* onder leiding van Hans Fischböck (1895-1967). *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* Fritz Schmidt (1903-1943) werd verantwoordelijk voor de *Gleichschaltung* van de Nederlandse samenleving.⁴³ Hierdoor ontstond een complexe bestuursstructuur waarin partijorganisaties, SS-instanties en burgerlijke bestuursorganen voortdurend met elkaar concurreerden.⁴⁴ Een wedijver die de benoemingen van de *Generalkommissaren* ook een verlengstuk maakten van de concurrentie in de top van de Duitse nazi-hiërarchie. Rauter was bijvoorbeeld een vertrouweling van Himmler en hoewel formeel ondergeschikt aan Seyss-Inquart had hij een grote autonomie en kreeg hij zijn bevelen direct van de *Reichsführer SS*. Fritz Schmidt was juist weer een benoeming op voordracht van Martin Bormann (1900-1945), secretaris van Rudolf Hess en de latere machtige partijsecretaris. Maar ook machtige nazi's zoals Göring en Sauckel wisten vertrouwelingen te plaatsen in de Duitse bezettingsorganisatie van Nederland.⁴⁵ Op regionaal

⁴¹ L. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Deel 4 66

⁴² Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, 25-26

⁴³ Na de dood van Schmidt werden zijn taken overgenomen door Wilhelm Ritterbusch (1892- 1981)

⁴⁴ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Deel 4 39-41, M. Zantigh, “*Mensenjacht. Het optreden van de sicherheitspolizei in Drenthe tijdens de Tweede Wereldoorlog*” (Gorredijk 2025) 15

⁴⁵ Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, 27-29

niveau benoemde de *Reichskommissar* in elke provincie en in Amsterdam en Rotterdam, *Beaufragten* als zijn vertegenwoordigers.

Het instellen van een civiel bestuur verschilde van gebieden waar een echte *Militärverwaltung* werd ingesteld, zoals in België en Noord-Frankrijk tijdens de eerste bezettingsjaren. Een *Militärverwaltung* was vooral gericht op ordehandhaving en militaire controle. De Jong benadrukt dat de keuze voor een civiele bestuursvorm in Nederland juist voortkwam uit de wens om het land politiek en cultureel dichter bij het Derde Rijk te brengen. Nederland moest uiteindelijk deel worden van een Groot-Germaans rijk. Daarom probeerden de nazi's de samenleving niet alleen te controleren, maar ook actief te nazificeren.⁴⁶

De ontwikkeling van het SS- en politieapparaat in Duitsland

Het *Generalkommissariat für das Sicherheitswesen* onder leiding van Rauter ontwikkelde zich tijdens de Duitse bezetting van Nederland tot een omvangrijk repressieapparaat. Om de opzet van deze organisatie, die tussen 1940 en 1945 meerdere malen van structuur veranderde in Nederland, beter te begrijpen is het belangrijk om de ontwikkeling in Duitsland van het veiligheidsapparaat nader toe te lichten. De SS onder leiding van Heinrich Himmler (1900-1945) was binnen de NSDAP van een lijfwacht steeds meer een inlichtingendienst geworden om informatie te verzamelen over politieke tegenstanders binnen en buiten de partij. In 1932 kreeg die dienst de naam *Sicherheitsdienst des Reichsführer SS*. Na de machtsovername van 1933 kreeg de SS ook steeds meer controle over het Duitse veiligheids- en politieapparaat. De *Reichsführer SS* zou als *Politischer Polizeikommandeur* de verschillende politiediensten gaan integreren. Zo nam de SS in 1934 bijvoorbeeld de Pruisische *Geheime Staatspolizei* (*Gestapo*) over. Deze ontwikkeling werd versterkt door Himmlers benoeming in 1936 tot *Chef der Deutschen Polizei*. Dit leidde opnieuw tot samenvoegingen wat bijvoorbeeld de *Sicherheitspolizei* (*Sipo*) en de *Ordnungspolizei* (*Orpo*) opleverden.

In 1939 werd het *Reichssicherheitshauptamt* (*RSHA*) opgericht. Onder leiding van Reinhard Heydrich (1904-1942) was het de samenvoeging van de overheidsdiensten *Kripo* en *Gestapo* met partijorganen zoals de *SD*. De *RSHA* was opgedeeld in *Ämter*. *Amt I* en *II* waren meer gericht op de organisatie zelf, het personeel en de administratie. De *SD* viel onder *Amt III* en *VI*. *Amt III SD-Inland* richtte zich met name op het in de gaten houden van de publieke opinie en het opsporen van politieke tegenstanders. *SD Ausland* was de buitenlandse inlichtingendienst (in concurrentie met de *Abwehr*). De *Gestapo* viel onder *Amt IV* en de *Kripo* onder *Amt V*. Tenslotte was er nog *Amt VII* wat meer op ideologisch en propagandavlak

⁴⁶ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog Deel 4.*, 41-42

actief was. Deze opzet bleek overigens niet zonder problemen. Er was sprake van rivaliteit tussen de samengevoegde diensten bijvoorbeeld tussen de *Gestapo* en de *SD*. In de praktijk bleven de diensten eigenlijk opereren als afzonderlijke organisaties.⁴⁷

De Sicherheitsdienst in Nederland

Direct na de Nederlandse capitulatie werd de veiligheidstaak in Nederland georganiseerd via de *Einsatzgruppe*. Deze organisatie maakte deel uit van de Sipo en de SD. De *Einsatzgruppe* werd aanvankelijk regionaal verdeeld in vier verschillende *Einsatzkommandos* in Groningen, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Amsterdam. Deze kommandos waren eigenlijk qua afdelingen een miniatuurversie van het *RSHA*. Zo waren er afdelingen voor personeelszaken en administratie en de uitvoerende diensten zoals *SD*, *Kripo* en *Gestapo*. Aan het hoofd van de *Einsatzgruppe* stond de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BdS)*. Dat was in 1940 Wilhelm Harster (1904-1991), die direct onder Rauter stond. De commandanten van de *Einsatzkommandos* stonden rechtstreeks onder het toezicht van Harster. De centrale leiding bevond zich in Den Haag, waar de belangrijkste beleidsbeslissingen werden genomen en contacten liepen met Seyss-Inquart en Berlijn.

Harster voerde in september 1940 al de eerste belangrijke wijzigingen door. Was er bij de *Einsatzkommandos* nog sprake van een zeker mate van zelfstandigheid, bij de nieuwe *Aussenstellen* in Groningen, Arnhem, 's-Hertogenbosch, Maastricht, Amsterdam en Rotterdam werd de band met het hoofdkwartier in Den Haag aangehaald. Alle communicatie met Duitsland moest bijvoorbeeld nu via het hoofdkwartier lopen. De *Aussenstellen* zouden echter in de loop van de oorlog weer aan zelfstandigheid winnen. Onder de opvolger van Harster, Erich Naumann (1905-1951) werd er in de zomer 1943 bezuinigd bij het hoofdkwartier in Den Haag en kregen de regionale posten weer meer vrijheid. De laatste *BdS* van Nederland, Karl Schöngarth (1903-1946) maakte vanaf 1944 het hoofdkwartier nog kleiner en hield in principe enkel toezicht op de werkzaamheden van de *Aussenstellen*.⁴⁸ Na Dinsdag en de geallieerde opmars moesten verschillende regionale diensten worden samengevoegd of verplaatst. Tegelijkertijd nam de repressie toe. De *Aussenstellen* kregen onder Schöngarth meer bevoegdheden. Ze konden bijvoorbeeld zelfstandig arrestaties verrichten en executies uit te voeren. De organisatie, en dan met name de SD, werd steeds

⁴⁷ Zantingh, "Mensenjacht" 14, H. Flap H. en W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997) 142, H. Höhne, *The order of the Death's head, the story of Hitler's SS* (Londen 2000) 226-258, A. Nachama, (Stiftung Topographie des Terrors), *Topografie van de Terreur, Gestapo, SS en Reichssicherheitshauptamt in de Wilhelm- en Prinz Albrecht Strasse, een documentatie* (Berlijn 2019) 286

⁴⁸ Flap, *De organisatie van de bezetting* 143-144

meer op repressie gericht. Daarbij was er inzet op het vlak van directe terreur en contraguerrilla.⁴⁹

De radicalisering van de repressie in Drenthe

In Drenthe werd eveneens een structuur van veiligheids- en politiediensten ingericht die belast was met de handhaving van de Duitse orde, de bestrijding van politieke tegenstanders en de opsporing van verzetsactiviteiten. De Sipo en de SD opereerden in de bezettingstijd met Assen als provinciaal centrum van de Duitse veiligheidsdienst. De Sipo had als hoofdkwartier eerste een pand in de Beilerstraat en daarna een herenhuis aan de Prins Hendrikstraat op de hoek met de Stationsstraat. Het bureau aan de Prins Hendrikstraat werd vanaf september 1944 ondergeschikt aan het *Einsatzkommando* Assen, dat zijn intrek had genomen in meerdere gevorderde villa's aan de Iepenlaan.⁵⁰

Eerst bekend als *Außenstelle* Assen, daarna *Außenposten* Assen en *Polizeiposten* Assen. Tot september 1944 viel het onder *Außenstellle* Groningen waarna het werd geplaatst onder *Einsatzkommando* Assen. Verantwoordelijk waren eerst Walther Böhlke, na een jaar opgevolgd door Dietrich Ohlhoff en diens rechterhand Johann Mählpf. ⁵¹ Maar na september 1944 voerden zij zelf geen onderzoeken meer uit; deze werden voortaan volledig overgenomen door het *Einsatzkommando* aan de Iepenlaan. Voor de uitvoering van hun werkzaamheden maakten de Sipo en SD gebruik van een netwerk van lokale politieposten en bestuurlijke contactpunten in onder meer Meppel, Hoogeveen, Emmen en Coevorden, maar waarschijnlijk waren er ook enkele kleinere centra op andere locaties.⁵² Hoewel deze plaatsen niet noodzakelijk permanente SD-vestigingen huisvestten, vormden zij belangrijke knooppunten voor informatie-uitwisseling, arrestaties en transport van gevangenen.

De *Außenpost*, buitenpost, in Assen kende aanvankelijk een beperkte personele bezetting. In de eerste bezettingsjaren steunden de Duitse autoriteiten grotendeels op bestaande Nederlandse bestuursorganen en politie-eenheden. De SD verzamelde informatie over communisten, voormalige militairen, politieke tegenstanders en personen die zich mogelijk tegen de bezetter zouden keren. Naarmate de oorlog vorderde, verschoof het zwaartepunt steeds meer naar de bestrijding van het groeiende verzet en de opsporing van onderduikers. Vanaf 1942 nam de betekenis van Drenthe voor het verzet toe. De uitgestrekte veengebieden, bossen en dunbevolkte plattelandsregio's boden mogelijkheden voor onderduik

⁴⁹ Zantingh, "Mensenjacht" 16-17

⁵⁰ Ibidem, 29

⁵¹ Ibidem, 22-25

⁵² Delen van de organisatie zaten ook in Zuid-Laren, Aalden, dalen, Norgerduinen en in Rolde. Hoewel geen van deze locatie echt bevestigd kunnen worden met betrouwbare bronnen. Zantingh, *Mensenjacht*, 17

en illegale activiteiten. Hierdoor intensiveerden de *SD* en *Sipo* hun opsporingswerk. Speciale aandacht ging uit naar hulp aan Joden, onderduikers voor de *Arbeitseinsatz*, geallieerde vliegers en verzetsgroepen die zich bezighielden met sabotage en illegale persverspreiding. De exacte omvang van de activiteiten van SD en Sipo is niet helemaal duidelijk omdat in Drenthe ook gebruik werd gemaakt van de zogenaamde *Zollbeamten*. Dit waren manschappen van de *Verstärkter Grenzaufsiehtdienst* (VGAD) een soort militaire grenswacht die vanaf juni 1940 ook in Nederland actief was als *Zollgrenzschutz Niederlande* met verschillende *Befehlstellen*. *Befehlstelle* Meppel (De Wijk), *Befehlstelle* Assen (Rolde) en *Hauptbefehlstelle Niederlande* (Westerbork). *Zollbeamten* van deze plaatsen waren ook actief in de plaatsen waar de SD een vestiging had. Daarnaast waren er ook Landwachters actief in de SD-locatie Norgerduinen. Dit was de beruchte bloedgroep Norg.⁵³

Een belangrijke uitbreiding van de capaciteit vond plaats in 1943 door de inzet van extra Nederlandse politiemensen, waaronder afgestudeerden van het politie-opleidingsinstituut te Schalkhaar. Deze zogenoemde Schalkhaarders waren opgeleid binnen een nationaalsocialistisch georiënteerd opleidingssysteem en werden door de Duitse autoriteiten beschouwd als politiek betrouwbaarder dan veel reguliere politiemensen. In dit geval waren dat Sander van Droffelaar, Pieter Marinus van Noordenne en Hendrik Cornelis Jan Lammerse. Ze werden aangevuld door agenten van de gemeentepolitie Assen, Andries Sluiter en Jan Lamberts. Hun inzet versterkte het vermogen van de Sipo en SD om op lokaal niveau op te treden. De Schalkhaarders werden betrokken bij identiteitscontroles, razzia's, bewakingsopdrachten, huiszoekingen en arrestaties. Hun kennis van de Nederlandse taal en lokale omstandigheden maakte hen bijzonder waardevol voor de Duitse veiligheidsdiensten. In Drenthe namen zij deel aan acties tegen onderduiknetwerken en verzetsorganisaties, waarbij zij vaak fungeerden als verbindende schakel tussen de Duitse leiding en het Nederlandse politieapparaat.

In de laatste fase van de bezetting, vooral gedurende 1944 en de eerste maanden van 1945, werd de samenwerking tussen Duitse veiligheidsdiensten en Nederlandse collaborateurs steeds intensiever. Binnen het onderzoek dat werd uitgevoerd in het kader Bijzondere Rechtspleging werd benadrukt dat juist in Drenthe het verzet “onevenredig fel” was, mede door bevolkingsstructuur en lokale omstandigheden.⁵⁴ Hoewel deze verklaring enigszins algemeen blijft, is het aannemelijk dat de toename van verzetsactiviteiten leidde tot een scherpere en gewelddadigere reactie van de bezetter. Een cruciale factor in deze escalatie lijkt

⁵³ Zantingh, *Mensenjacht*, 19

⁵⁴ Ministerie v. justitie Gratie beleid en uitvoering, toegangsnummer 2.09.116, inventarisnummer 1451

de veranderende strategische positie van Duitsland te zijn geweest. De bron stelt expliciet dat het besef dat Duitsland de oorlog zou gaan verliezen “elke rem weggeslagen” deed lijken.⁵⁵ Daarnaast wordt verwezen naar een richtlijn van de leiding van de Sipo, die medewerkers de bevoegdheid gaf om standrechtelijke executies uit te voeren. Dit wijst op institutionele legitimering van extreem geweld. De mogelijkheid om zonder juridische procedure te executeren verlaagde de drempel voor geweld aanzienlijk. De behandeling van arrestanten, variërend van directe executie tot zware mishandeling en deportatie naar concentratiekampen, laat zien dat geweld een structureel onderdeel werd van het optreden van de SD in deze fase.

⁵⁵ Ministerie v. justitie Gratie beleid en uitvoering, toegangsnummer 2.09.116, inventarisnummer 1451

2. Tussen bevel en eigen initiatief: groepsdynamiek en geweld binnen de SD in Drenthe

In dit hoofdstuk wordt onderzocht hoe sociale, institutionele en situationele factoren het handelen van de Nederlandse medewerkers van de SD in Drenthe beïnvloedden. Centraal staat daarbij de vraag in hoeverre hun betrokkenheid bij arrestaties, mishandelingen en executies kan worden verklaard vanuit gehoorzaamheid aan gezag, onderlinge groepsdruk, taakverdeling en een geleidelijke gewenning aan geweld. De analyse sluit aan bij Christopher Brownings' onderzoek naar de daders van Reserve-Polizeibataillon 101, zonder de Drentse SD-groep zonder meer met deze mannen gelijk te stellen. De leden van de SD-groep opereerden binnen een gespecialiseerde veiligheidsdienst en hadden veelal al vóór hun plaatsing politieke en professionele keuzes gemaakt die hen met het nationaalsocialistische bezettingsapparaat verbonden. Brownings' benadering wordt daarom niet gebruikt om ideologische overtuiging of individuele verantwoordelijkheid te relativiseren, maar om inzichtelijk te maken hoe bestaande overtuigingen, institutionele bevelsverhoudingen en groepsprocessen elkaar in de dagelijkse geweldspraktijk konden versterken. Aan de hand van naoorlogse verklaringen, getuigenissen, onderzoeksstukken en rechterlijke vaststellingen wordt gereconstrueerd hoe geweld binnen de groep werd gelegitimeerd, verdeeld, uitgevoerd en achteraf verantwoord.⁵⁶

In zijn analyse staan juist de sociale en institutionele omstandigheden centraal waarin individuen keuzes maakten. Gehoorzaamheid aan gezag, de druk om zich aan collega's te conformeren, de angst om als laf of onbetrouwbaar te worden beschouwd, de verdeling van verantwoordelijkheden en de geleidelijke gewenning aan geweld konden gewone mannen ertoe brengen handelingen te verrichten die zij in een andere context mogelijk zouden hebben afgewezen. De vergelijking met de SD in Drenthe moet echter met voorzichtigheid worden gemaakt. De Drentse groep was kleiner, werkte binnen een gespecialiseerde politie- en veiligheidsdienst en bestond voor een belangrijk deel uit Nederlandse collaborateurs die al vóór hun plaatsing bij de SD keuzes hadden gemaakt ten gunste van Duitse of nationaalsocialistische organisaties. Zij waren daardoor niet zonder meer gelijk te stellen aan de veelal oudere reservisten uit Brownings' onderzoek. Brownings model wordt hier dan ook niet gebruikt om ideologie als factor uit te sluiten, maar om te onderzoeken hoe

⁵⁶ C. Browning, *Doodgewone mannen, de rol van een Duits politiebataljon in de Endlösung in Polen* (Utrecht 2025) 50- 60, 82-88, 167-198

groepsprocessen, bevelsverhoudingen, keuzevrijheid en escalatie het concrete handelen van de SD-groep mede vormgaven.

De archiefstukken zijn voor deze analyse zowel waardevol als problematisch. Een groot deel bestaat uit naoorlogse verklaringen van verdachten die er belang bij hadden hun eigen aandeel te verkleinen en de verantwoordelijkheid bij overleden collega's, Duitse superieuren of andere aanwezigen te leggen. Verklaringen over dezelfde gebeurtenis spreken elkaar regelmatig tegen. Juist die tegenstrijdigheden zijn analytisch relevant. Zij maken zichtbaar hoe verantwoordelijkheid binnen de groep werd verdeeld en achteraf werd afgeschoven. Niet iedere bewering over een bevel, een weigering of opzettelijk misschieten kan daarom als feit worden overgenomen. Waar mogelijk moeten verklaringen van daders worden vergeleken met getuigenverklaringen, onderzoeksbevindingen en rechterlijke vaststellingen. De bronnen laten niettemin een herkenbaar patroon zien: de leden opereerden herhaaldelijk in dezelfde samenstelling, namen gezamenlijk deel aan arrestaties, verhoren en transporten en raakten in de loop van 1944 steeds directer betrokken bij mishandeling en executie.

Groepsdruk, gehoorzaamheid en individuele keuzevrijheid

De ontwikkeling van de SD-post in Assen vormt de institutionele achtergrond waarbinnen deze groepsdynamiek ontstond. Volgens een naoorlogse beschrijving was de post tot medio 1943 voor de bevolking relatief weinig zichtbaar. Nadat het verzet toenam, werden politiemensen met een opleiding in Schalkhaar aan de post toegevoegd. Vanaf dat moment werd de bestrijding van het verzet intensiever. Er werd gesteld dat de verslechterende Duitse oorlogssituatie “elke rem” leek weg te slaan en dat medewerkers zich beriepen op een algemene richtlijn die hun de bevoegdheid zou geven standrechtelijke vonnissen uit te spreken en onmiddellijk uit te voeren. De precieze juridische en feitelijke reikwijdte van die richtlijn is in de verklaringen omstreden, maar voor de groepspraktijk was vooral van betekenis dat executie als een geoorloofd en beschikbaar middel werd voorgesteld. Geweld werd zo niet gepresenteerd als een individuele afwijking, maar als een handeling die binnen de organisatie kon worden gelegitimeerd.⁵⁷

Brownings onderscheid tussen verticale (vanuit de hiërarchie) en horizontale (de mannen onderling) druk is in deze casus duidelijk herkenbaar. Verticale druk blijkt allereerst uit de wijze waarop Lammerse bij de SD terecht kwam. Een verklaring van voormalig opperwachtmeester Cornelis Pieter Heil vermeldt dat Lammerse aanvankelijk weigerde naar

⁵⁷ NA, Ministerie van Justitie, Gratiebeleid en uitvoering, toegangsnummer 2.09.116 inv.nr. 1451

Assen te gaan. Zijn weigering werd aan de hoogste leiding doorgegeven, waarna hij voor de keuze zou zijn gesteld zich bij de SD te melden of wegens bevelsweigering voor een *Kriegsgericht* te verschijnen. Hij bleef aanvankelijk weigeren en zat volgens deze verklaring 21 dagen in arrest. Bovendien deed het gerucht de ronde dat ook zijn vader kon worden gearresteerd. Heil concludeerde dat Lammerse “uit overmacht” naar Assen was gegaan. Deze verklaring laat zien dat formele sancties en dreiging tegen familieleden reële druk konden uitoefenen. Zij onderstreept Brownings stelling dat hiërarchische instellingen gehoorzaamheid niet alleen door directe bevelen, maar ook door geïnternaliseerde discipline en de verwachting van bestraffing bevorderen.⁵⁸

Tegelijkertijd kan deze eerste dwang niet zonder meer als verklaring voor Lammerse’ latere handelen dienen. Andere stukken wijzen erop dat hij al vóór zijn plaatsing vrijwillige keuzes had gemaakt die hem dichterbij het Duitse militaire en nationaalsocialistische apparaat brachten. Hij was toegetreden tot de Waffen-SS, werd lid van de NSB, volgde de politieopleiding in Schalkhaar en trad toe tot de Germaanse SS. Bovendien blijkt uit administratieve stukken dat hij belangstelling had voor een militaire loopbaan en voor dienst bij de *Kriegsmarine*. De bronnen zijn dus niet eenduidig over de mate waarin zijn plaatsing bij de SD uitsluitend gedwongen was. Brownings benadering helpt hier een te eenvoudige tegenstelling tussen vrijwilligheid en dwang te vermijden. Een individu kon onder druk aan een specifieke plaatsing beginnen, maar vervolgens binnen die omgeving opnieuw keuzes maken. Het bestaan van verticale druk hief de latere individuele verantwoordelijkheid niet op.⁵⁹

Nadat Lammerse eenmaal in Assen werkzaam was, lijkt de horizontale druk van collega’s steeds belangrijker te zijn geworden. Dezelfde namen keren voortdurend terug: Van Droffelaar, Van Noordenne, Lamberts, Lammerse en, in een meer ondersteunende rol, Sluiter. Zij gingen gezamenlijk op pad, verrichtten huiszoeken, arresteerden verdachten, begeleidden transporten en waren aanwezig bij verhoren of executies. Hierdoor ontstond een kleine operationele eenheid waarin gedrag niet uitsluitend door formele bevelen van bovenaf werd bepaald. Een naoorlogse persoonsbeoordeling van Lammerse formuleerde dit opvallend rechtstreeks. Hij zou “*door het voorbeeld van zijn collega’s beïnvloed*” gemakkelijk hun allures hebben overgenomen, terwijl zijn misdadige optreden mede werd verklaard uit het feit dat hij “*als jongste even flink wilde meedoen*”. Hoewel zulke psychologiserende naoorlogse

⁵⁸ NA, Ministerie van Justitie, Gratiebeleid en uitvoering, toegangsnummer 2.09.116, inv.nr. 1451, verklaring C.P. Heil

⁵⁹ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09, inv.nr. 675506; inv.nrs. 436/7198, 437 (dossier 7484) en 580

beoordelingen kritisch moeten worden gelezen, sluit deze formulering sterk aan bij Brownings analyse van conformiteit: deelname kon dienen om binnen de groep volwassenheid, betrouwbaarheid en moed te demonstreren.⁶⁰

Het duidelijkste voorbeeld van horizontale druk is de executie van Henderikus Pronk in oktober 1944. Lammerse verklaarde dat Hoffmann opdracht had gegeven Pronk onderweg dood te schieten. Vervolgens zouden zijn collega's tegen hem hebben gezegd dat hij *“het nu maar eens moest doen omdat ik het nog nooit gedaan had”*. Deze uitspraak maakt van de executie bijna een groepsritueel. Het doden werd voorgesteld als een taak waarin ieder groepslid ervaring moest opdoen en zijn gelijkwaardigheid aan de anderen moest bewijzen. De formulering suggereert niet alleen druk, maar ook een norm: wie nog niet had geschoten, liep achter op de groep. Lammerse verklaarde dat hij Pronk voor zich uitduwde en zes of zeven schoten loste, maar hem niet raakte; Van Droffelaar zou vervolgens hebben geschoten en daarna zijn machinepistool op het hoofd van het slachtoffer hebben leeggeschoten. Van Droffelaar legde de volgorde anders uit en stelde dat Pronk al door Lammerse was geraakt. De precieze dodelijke bijdrage blijft daardoor omstreden, maar voor de groepsanalyse is van doorslaggevend belang dat Lammerse erkende dat zijn collega's hem aanspoorden en dat hij daarop daadwerkelijk schoot. Hij onttrok zich niet aan de situatie, verliet de groep niet en weigerde de taak niet openlijk.⁶¹

Deze vorm van gedeeltelijke of symbolische weigering komt vaker terug. Bij de fusillade van Lambertus Bruulsma, Hendrik Wiegers en Lammert Zwanenburg in kamp Westerbork verklaarde Lammerse dat hij op het bevel “vuur” had geschoten, maar opzettelijk voor de voeten van de slachtoffers had gemikt. Van Droffelaar verklaarde op zijn beurt dat hij vooraf zijn wapen onklaar had gemaakt, zodat het tijdens de executie weigerde. Lamberts zei dat hij zich had omgedraaid en niets meer had gezien. Deze verklaringen kunnen pogingen zijn geweest om na de oorlog een morele afstand tot de executie te construeren. Toch zijn zij, zelfs wanneer zij gedeeltelijk waar waren, illustratief voor het beperkte karakter van de weigering. Geen van de betrokkenen trok zich vooraf uit de operatie terug, waarschuwde de slachtoffers of verzette zich openlijk tegen de groep. Zij bleven aanwezig, vervulden hun toegewezen rol en lieten de dodelijke taak door anderen voltooien. Dit lijkt op het patroon dat Browning beschrijft: individuen konden proberen hun persoonlijke aandeel te beperken zonder de groepscohesie te doorbreken. Zij vermeden daarmee zowel de directe last van het

⁶⁰ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09, inv.nr. 67506, persoonsbeoordeling Lammerse

⁶¹ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09, inv.nr. 67506, proces-verbaal betreffende de arrestatie en executie van Pronk, 10 mei 1946

doden als het sociale risico van een principiële weigering.⁶² De verklaringen over het vuurpeloton tonen bovendien hoe moeilijk formeel bevel en vrijwillige participatie van elkaar te scheiden zijn. Hoffmann verklaarde dat de drie Nederlandse SD'ers zich vrijwillig voor het vuurpeloton hadden aangeboden en dat hij geen commando hoefde te geven. Lamberts verklaarde daarentegen dat Hoffmann Van Droffelaar, Lammerse en Van Noordenne aanwees. Lammerse stelde dat hij werd opgehaald omdat Hoffmann hem had aangewezen en benadrukte dat alles van de commandant uitging. Deze versies kunnen niet gelijktijdig volledig juist zijn. Zij laten wel zien hoe verantwoordelijkheid in de praktijk kon vervagen. De Duitse commandant kon zich beroepen op het initiatief van de Nederlanders, terwijl de Nederlanders zich beriepen op zijn gezag. In die ruimte tussen bevel en initiatief kon geweld als collectieve handeling plaatsvinden zonder dat één betrokkene zich achteraf als beslissende actor presenteerde.

Ook bij de dood van Albert Bijlsma en Roelof Oosting is die wisselwerking tussen verticale legitimatie en horizontale navolging zichtbaar. De arrestanten waren zwaar mishandeld en werden vervolgens naar een vermeend onderduikershol gebracht. Over het bestaan van een rechtstreeks executiebevel liepen de verklaringen uiteen. Van Droffelaar beweerde dat Ohlhoff en Mähllhop hadden gezegd dat de “terroristen” na het aanwijzen van het hol moesten worden “omgelegd”. Mähllhop ontkende een direct bevel en stelde slechts te hebben gezegd dat zij bij moeilijkheden konden worden neergeschoten. De onderzoekers concludeerden dat een ondubbelzinnig bevel waarschijnlijk ontbrak, maar dat de mededeling voor Van Droffelaar kennelijk voldoende was geweest. Daarmee functioneerde de bevelsstructuur minder als een nauwkeurig systeem van instructies dan als een legitimatiekader waarbinnen ondergeschikten zelf konden escaleren.⁶³ Lamberts' verklaring over deze executie vormt een bijna letterlijke bevestiging van Brownings nadruk op gedragsbesmetting binnen de groep. Hij stelde dat Van Droffelaar als eerste onverwacht vuurde en voegde daaraan toe: *“Als hij niet had geschoten dan had ik dat ook niet gedaan.”* Nadat Van Droffelaar had geschoten, vuurde Lamberts meerdere malen op de slachtoffers. De eerste schutter verlaagde dus de drempel voor de tweede. Wat voor het eerste schot nog als een individuele beslissing kon worden ervaren, veranderde onmiddellijk in een door de situatie opgelegde groepshandeling. Lamberts presenteerde zichzelf achteraf als iemand die

⁶² NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09, inv.nr. 67506, processen-verbaal betreffende de fusillade van Bruulsma, Wiegers en Zwanenburg, 10 mei 1946 en juni 1947

⁶³ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09, inv.nr. 67506, proces-verbaal betreffende Bijlsma en Oosting, verhoren van 12 december 1945

door het initiatief van zijn collega werd “overrompeld”, maar juist die formulering laat zien hoe snel eigen keuzevrijheid binnen een hechte geweldsgroep kon worden ervaren als afhankelijk van het gedrag van anderen.⁶⁴

De rol van Sluiter benadrukt daarnaast dat daderschap niet uitsluitend uit het afvuren van een wapen bestond. Hij verklaarde dat hij de slachtoffers met een zaklantaarn belichtte terwijl Van Droffelaar en Lamberts schoten. Een dergelijke ondersteunende taak maakte de executie praktisch mogelijk, maar bood tegelijk psychologische afstand: de uitvoerder kon zichzelf beschouwen als iemand die slechts licht gaf en niet als degene die doodde. Hetzelfde geldt voor chauffeurs, bewakers, degenen die arrestanten vasthielden, huizen afzetten of lichamen naar de berm sleepten. Brownings nadruk op taakverdeling helpt zichtbaar te maken dat collectief geweld juist door deze opsplitsing uitvoerbaar werd. Ieder groepslid kon zijn eigen handeling als beperkt voorstellen, terwijl het gezamenlijke resultaat arrestatie, mishandeling of moord was.

Escalatie, routinisering en ontremming

De archiefstukken wijzen ook op een geleidelijke escalatie van taken en geweld. De vroege handelingen bestonden vaak uit huiszoekingen, arrestaties, bewaking en verhoren. Lammerse bedreigde volgens G. Marring tijdens een verhoor met de woorden: “*Je liegt, als je niets zeggen wilt, zal ik je op je donder slaan.*” Bij de arrestatie in de zaak-Schoon verklaarde Lammerse dat hij, nadat een vrouw herhaaldelijk naar beneden probeerde te komen, met zijn dienstpistool een schot naar boven had gelost om haar te waarschuwen. Hij ontkende haar te hebben willen raken. In de zaak-Rozeman verklaarde hij dat Van Droffelaar tijdens een verhoor had geslagen en dat later binnen de groep algemeen bekend was dat Van Droffelaar en Van Noordenne stoelen op de arrestanten hadden stukgeslagen. Lammerse presenteerde zichzelf in deze situaties vaak als iemand die buiten bleef, slechts kort aanwezig was of niet aan het geweld deelnam. Ook wanneer die zelfbeschrijving juist was, betekende zijn herhaalde aanwezigheid dat dreiging en mishandeling onderdeel werden van zijn normale werkomgeving.⁶⁵

De zaak-Koops laat zien hoe arrestatie, verhoor, marteling en executie in één operationele keten konden samenvloeien. Over de rollen verschilden de betrokkenen sterk van mening. Lammerse verklaarde dat hij slechts kort bij het verhoor was geweest en zag hoe Van

⁶⁴ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09, inv.nr. 67506, Processen-verbaal betreffende het doodschieten op 18 september 1944 van Albert Christiaan Bijlsma en Roelof Oosting, 12 december 1945

⁶⁵ NA, CABR, inv.nr. 67506, verklaring G. Marring, 20 oktober 1945; proces-verbaal zaak-Schoon, 15 januari 1946; proces-verbaal van 8 november 1947

Droffelaar de arrestant in een badkuip onder water hield. Een voormalige SS'er, Hubertus van den Berg, verklaarde echter dat een half in burger geklede SD'er achter het bureau zat en vroeg of er een badkamer was; deze persoon werd in de notities als Lammerse geïdentificeerd. Na het verhoor werd Koops tijdens het transport door Van Noordenne doodgeschoten. Van Droffelaar stelde dat vooraf opdracht was gegeven Koops onderweg te doden, terwijl Lammerse beweerde dat slechts een arrestatie was bevolen en dat hij door de schoten werd verrast. Lamberts ontkende eveneens dat een executiebevel was gegeven, maar hielp vervolgens het lichaam naar de berm te slepen. De uiteenlopende lezingen verhinderen een volledig zekere reconstructie. Zij tonen echter wel een groep waarin verschillende fasen van geweld zonder duidelijke institutionele grens in elkaar overgingen en waarin de aanwezigen na een spontane of half geplande moord hun handelen aanpasten en de operatie gezamenlijk afrondden.⁶⁶

Brownings' escalatiemodel is vooral bruikbaar omdat het niet veronderstelt dat daders onmiddellijk bereid waren tot het meest extreme geweld. De bronnen suggereren een traject waarin deelname aan arrestaties en bewaking kon overgaan in bedreiging, aanwezigheid bij mishandeling, ondersteuning van executies en uiteindelijk zelf schieten. De rechter gebruikte in het vonnis tegen Lammerse opvallend genoeg de formulering dat na zijn keuze voor de vijand een *“afglijden van een hellend vlak”* was gevolgd. Die juridische formulering komt dicht bij Brownings gedachte van stapsgewijze radicalisering. Iedere eerdere stap maakte de volgende minder uitzonderlijk. De overgang werd bovendien vergemakkelijkt doordat dezelfde collega's en dezelfde praktijken terugkeerden. Het ging niet om één geïsoleerd geweldsmoment, maar om een reeks operaties waarin de grenzen van toelaatbaar gedrag steeds verder verschoven.⁶⁷

De mishandeling van Bijlsma en Oosting toont hoe sterk geweld al geroutineerd was. Lamberts beschreef hoe arrestanten zich moesten uitkleden, in een badkuip met koud water werden geplaatst, met het hoofd onder water werden gehouden en met een waterstraal in het gezicht werden gespoten terwijl hun neus werd dichtgeknepen. Van Droffelaar erkende dat Van Noordenne een arrestant langdurig onder water hield, maar presenteerde zichzelf als degene die Van Noordenne enkele malen van het slachtoffer aftrok om verstikking te voorkomen. Tegelijkertijd gaf hij toe zelf klappen te hebben uitgedeeld. Dit is opnieuw een patroon van begrensde zelfrechtvaardiging: men erkende een deel van het geweld, maar plaatste het ergste gedrag bij een collega en schreef zichzelf een remmende rol toe. Dat

⁶⁶ NA, CABR, inv.nr. 67506, proces-verbaal betreffende Koops; verklaring H.P. van den Berg, 4 april 1948

⁶⁷ NA, CABR, inv.nr. 67506, uitspraak Bijzonder Gerechtshof, 9 december 1948

vrijwel dezelfde methode ook in de zaak-Koops terugkeert, wijst erop dat het niet om een eenmalige ontsporing ging, maar om een binnen de groep bekende verhoorpraktijk. De taal in de verklaringen droeg bij aan deze normalisering. Slachtoffers werden aangeduid als “terroristen” of “holbewoners”; executeren werd “omleggen” of “uit de weg ruimen”. Zulke termen reduceerden personen tot vijandcategorieën en veranderden moord in een operationele taak. Van Droffelaar verklaarde over Bijlsma en Oosting dat hij hen zag als een gevaar “*voor het nationaalsocialisme en voor mijzelf*”. Ideologie was dus wel degelijk aanwezig, maar functioneerde samen met de groepssituatie. De politieke classificatie van slachtoffers maakte geweld legitiem, terwijl collega’s, bevelsstructuren en routinematige procedures bepaalden wie daadwerkelijk schoot, hielp of zweeg.⁶⁸

Een bijzonder sterk teken van gewenning is Sluiters verklaring over de houding na de executie van Bijlsma en Oosting. Van Droffelaar en Lamberts zouden volgens hem “*bij hun positieven*” zijn geweest en niet zichtbaar onder de indruk. Een van hen zei: “*Zo, nu gaan wij eten.*” Een aanwezige Duitser reageerde juist dat hij de hele nacht niet zou kunnen slapen. Deze tegenstelling suggereert dat leden van de Nederlandse groep een verdergaande praktische en emotionele gewenning aan direct geweld konden hebben ontwikkeld dan ten minste deze Duitse getuige. De opmerking over eten reduceerde de executie tot een afgeronde werkzaamheid waarna het gewone dagritme kon worden hervat. Daarmee werd geweld letterlijk “werk”, precies zoals Browning beschrijft.⁶⁹

Alcoholgebruik vormde mogelijk een aanvullende ontremmende factor, maar de bronnen laten geen eenvoudige causale conclusie toe. Een algemene naoorlogse beschrijving stelt dat aan operaties vaak drinkgelagen voorafgingen. In de zaak-Bruulsma, Wiegens en Zwanenburg verklaarde een getuige dat de SD’ers naar alcohol roken. Lamberts verklaarde dat Lammerse en Van Noordenne veel tijd in een café hadden doorgebracht en dat Lammerse te veel had gedronken. Lammerse erkende zelf dat hij daar enige borrels had genuttigd. Rond de dood van Pronk werd hij door Lamberts omschreven als “*min of meer onder invloed van sterken drank*”. Andere betrokkenen ontkenden echter dat zij geheel dronken waren. Alcohol kan dus de drempel voor geweld hebben verlaagd, angst hebben gedempt en de groepsband hebben versterkt, maar het verklaart de systematiek van de operaties niet. De arrestaties, transporten en executies vergden planning en taakverdeling. Alcohol werkte vermoedelijk

⁶⁸ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09, inv.nr. 67506, Processen-verbaal betreffende het doodschieten op 18 september 1944 van Albert Christiaan Bijlsma en Roelof Oosting, 12 december 1945

⁶⁹ CABR, 2.09.09, inv.nr. 67506, Processen-verbaal betreffende het doodschieten op 18 september 1944 van Albert Christiaan Bijlsma en Roelof Oosting, 12 december 1945

eerder als faciliterend middel binnen een al gewelddadige groepscultuur dan als zelfstandige oorzaak.⁷⁰

Ook de fysieke nabijheid tot slachtoffers verdient aandacht. De executies vonden niet op afstand plaats. Slachtoffers werden uit auto's gehaald, geslagen, voor de schutters uitgeduwd en van enkele meters of zelfs een halve meter beschoten. Van Droffelaar verklaarde dat hij op zeer korte afstand opnieuw vuurde nadat een slachtoffer "vrijheid" had geroepen. Bij Pronk werd na de eerste schoten een lange vuurstoot op het hoofd afgevuurd. Deze nabijheid had volgens Brownings model afkeer of psychische belasting kunnen oproepen. Dat gebeurde mogelijk ook, zoals blijkt uit pogingen om mis te schieten of niet te kijken. Tegelijkertijd ontwikkelde de groep technieken om die belasting te neutraliseren: alcohol, vijandtaal, gedeelde verantwoordelijkheid, het voorstellen van schoten als genadeschoten en de aanwezigheid van collega's die hetzelfde deden. De nabijheid leidde daardoor niet noodzakelijk tot weigering, maar kon juist door herhaling bijdragen aan verdere afstomping.

De moord op burgemeester De Kock laat ten slotte zien dat conformiteit niet alleen bij ondergeschikten werkte. Mählhop verklaarde dat het beschikbare bewijsmateriaal volgens hem de liquidatie niet rechtvaardigde. Hij had dit echter niet tegen Maus gezegd, omdat hij vreesde dat hun verhouding dan zou worden bedorven. Vervolgens stelde hij geen onderzoek in naar de opgegeven toedracht en de rol van het personeel. Deze verklaring weerspiegelt Brownings horizontale druk op een hoger niveau. Ook een functionaris die twijfels had, koos ervoor de collegiale verhouding niet te verstoren. Zijn passiviteit hielp de moord achteraf af te schermen. De officiële mededeling dat De Kock wegens verzet was doodgeschoten, stond bovendien haaks op getuigenverklaringen dat hij uit de auto was gehaald, geslagen en in een greppel was geschoten. De organisatie leverde zo niet alleen vooraf legitimatie, maar ook achteraf een narratief waarmee de uitvoerders hun handelen konden normaliseren.⁷¹

⁷⁰ CABR, 2.09.09, inv.nr. 67506, Processen-verbaal betreffende het doodschieten op 18 september 1944 van Albert Christiaan Bijlsma en Roelof Oosting, 12 december 1945

⁷¹ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09 inv.nr. 67506, proces-verbaal betreffende Cornelis de Kock, 10 juli 1945

3. Tussen overtuiging en opportunisme: dadertypologieën en radicalisering binnen de SD-groep

Waar in het voorgaande hoofdstuk de invloed van groepsdruk, bevelsverhoudingen en institutionele omstandigheden centraal stond, richt dit hoofdstuk zich op de individuele motieven en ontwikkelingsprocessen van de Nederlandse SD-medewerkers in Assen. Uitgangspunt is dat hun daderschap niet vanuit één allesomvattende oorzaak kan worden verklaard. Ideologische overtuiging, persoonlijke agressie, angst, gehoorzaamheid, kameraadschap, carrièrebelang en behoefte aan status konden gelijktijdig of in verschillende fasen een rol spelen. Om deze meervoudigheid te analyseren, worden de door Van de Water, mede op basis van het werk van Michael Mann, onderscheiden dadertypologieën gecombineerd met een procesmatig radicaliseringsmodel. De typologieën worden daarbij niet opgevat als vaste persoonlijkheidscategorieën, maar als analytische ideaaltypen waarmee verschillende motieven en gedragingen kunnen worden geordend. Vervolgens wordt onderzocht hoe gevoeligheid voor nationaalsocialistische organisaties, institutionele aansluiting, opname in de SD-groep en actieve deelname aan geweld elkaar konden opvolgen en versterken.

Vanuit die benadering is er voor daderschap niet één allesomvattende verklaring, maar is er sprake van een combinatie van mogelijke motieven en een procesmatige visie op radicalisering. Zoals eerder vermeld onderscheidt Van de Water aan de hand van het werk van Michael Mann als typologieën onder meer ideologische, haatzuchtige, gewelddadige, angstige, carrièregerichte, materialistische, gedisciplineerde, kameraadschappelijke en bureaucratische daders.⁷² De categorieën zijn niet noodzakelijk onderling uitsluitend: één dader kan vanuit meerdere motieven handelen. Daarnaast onderscheidt het radicaliseringsmodel een gevoeligheidsfase, een verkenningsfase, aansluiting bij een groep en een actiefase. Het zoeken naar rechtvaardigheid, identiteit, zingeving of sensatie kan de overgang tussen deze fasen bevorderen.⁷³

Dit kader is bruikbaar voor de Nederlandse SD-medewerkers die vanuit Assen in Drenthe opereerden, juist omdat de archiefstukken geen enkelvoudig motief laten zien. Ideologische overtuiging, gehoorzaamheid, groepsloyaliteit, angst, statusbehoefte en persoonlijke agressie lopen in de verklaringen voortdurend door elkaar. Het bronnenmateriaal stelt wel grenzen. Over Hendrik Lammerse zijn relatief veel gegevens over jeugd en loopbaan

⁷² Van de Water, *Collaboratie en geweld*, 31-32

⁷³ Ibidem, 33-35

beschikbaar; over de eerdere ontwikkeling van de andere groepsleden veel minder. De stukken bestaan vooral uit naoorlogse verhoren, persoonsbeoordelingen en gratieadviezen. Verdachten konden bevelen, drank of groepsinvloed benadrukken om hun aandeel te verkleinen, terwijl onderzoekers soms psychologiserende termen als minderwaardigheidscomplex en ongunstige karakterstructuur gebruikten. Zulke kwalificaties zijn geen objectieve diagnoses. Van de Waters categorieën worden hier daarom gebruikt als analytische ideaaltypen: zij ordenen het bewijs, maar leggen de betrokkenen niet definitief vast in één dadertype.

Meervoudige motieven binnen de geweldspraktijk

Voor ideologisch daderschap bevat het dossier zowel directe als indirecte aanwijzingen. De meest expliciete uitspraak is afkomstig van Sander van Droffelaar. Over de executie van Albert Bijlsma en Roelof Oosting verklaarde hij dat hij de twee arrestanten zag als *“een gevaar voor het nationaalsocialisme en voor mijzelf”*. In deze formulering worden ideologie en eigenbelang rechtstreeks met elkaar verbonden. De slachtoffers waren voor hem niet alleen concrete tegenstanders, maar vertegenwoordigers van een bedreiging voor de politieke orde waarmee hij zich identificeerde. Ook zijn taalgebruik is betekenisvol. Hij sprak consequent over “terroristen” en verklaarde dat hun zoektocht naar een onderduikershol slechts “een smoesje” was, omdat zij volgens hem al moesten worden doodgeschoten. De ideologische classificatie van de slachtoffers maakte de overgang van arrestatie naar executie begrijpelijk en verdedigbaar binnen zijn eigen wereldbeeld. Toen een van hen na het eerste schot “vrijheid” riep, maakte dit Van Droffelaar naar eigen zeggen “nog giftiger”, waarna hij op een halve meter afstand opnieuw schoot. Het woord “vrijheid” functioneerde hier kennelijk niet als een neutrale uitroep, maar als een politieke provocatie die de tegenstelling tussen dader en slachtoffer verscherpte.⁷⁴

Ook bij Lammerse zijn ideologische aanknopingspunten aanwezig. Hij trad in 1940 vrijwillig toe tot de Waffen-SS, werd in 1941 lid van de NSB en sloot zich in 1942 aan bij de Germaanse SS. Zijn betrokkenheid begon dus niet met een toevallige detachering bij de SD. Bekenden en beoordelaars verbonden zijn keuzes echter ook aan militarisme, avonturenzucht en loopbaanambitie. De lidmaatschappen bewijzen politieke identificatie, maar niet dat iedere geweldshandeling rechtstreeks uit ideologische haat voortkwam. Bij Lammerse lijkt het

⁷⁴ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09 inv.nr. 67506, proces-verbaal betreffende Bijlsma en Oosting

nationaalsocialisme mede een institutionele omgeving te hebben geboden waarin zijn militaire ambities, identiteitsbehoefte en verlangen naar avontuur konden worden gerealiseerd.⁷⁵

Bij Jan Lamberts en Pieter van Noordenne is in de beschikbare stukken minder expliciete ideologische zelfrechtvaardiging te vinden. Hun handelen richtte zich niettemin op personen die als illegaal werker, onderduiker of “terrorist” waren gecategoriseerd. Lamberts zou tijdens een verhoor hebben gezegd: *“Hier zullen wij uit de heeren pompen wat er inzit. Zij zullen ondervinden wat de S.D. beteekent.”* De nadruk ligt hier niet op een uitgewerkte leer, maar op de macht en reputatie van de organisatie. Het slachtoffer moest ervaren wat de SD betekende. Ideologie functioneerde daarmee niet alleen als een geheel van overtuigingen, maar ook als bron van institutionele identiteit en machtsuitoefening. Een naoorlogse beoordeling stelde dat onder Nederlandse nationaalsocialisten een sterke “macht en vergeldingsdrang” bestond en verbond de mishandelingen in Assen aan de behoefte prestige en “*Überlegenheit*” te bewijzen. Hoewel deze beoordeling sterk normatief is, vestigt zij de aandacht op een vorm van daderschap waarin politieke overtuiging en persoonlijke geldingsdrang elkaar versterkten.⁷⁶

Van de Waters categorie van de haatzuchtige of na-ijverige dader sluit vooral aan bij momenten waarop geweld door emotionele vijandigheid of vergelding werd geïntensiveerd. Van Droffelaars reactie op de kreet “vrijheid” is daarvan een duidelijk voorbeeld. Zijn verklaring dat hij hierdoor “nog giftiger” werd, suggereert dat het daaropvolgende schot niet alleen de uitvoering van een voorafgaande opdracht was, maar ook een onmiddellijke emotionele reactie. Bij Van Noordenne wijzen de verklaringen op een vergelijkbare vijandigheid. Toen hij hoorde dat boer Koops een Waffen-SS’er mogelijk had willen helpen onderduiken, zou hij herhaaldelijk hebben geroepen: *“Schiet hem dood.”* Hij was volgens Lamberts op dat moment dronken en werd vanwege zijn gedrag tijdelijk opgesloten. Nadat hij deels was ontucht, wilde hij Koops alsnog op de heide neerschieten. Deze gang van zaken wijst op meer dan passieve gehoorzaamheid. Het voornemen om te doden werd door Van Noordenne zelf geuit en bleef bestaan nadat de eerste woede en dronkenschap enigszins waren afgenomen.⁷⁷

De categorie haat moet voorzichtig worden gebruikt. De bronnen bieden immers geen directe toegang tot langdurige emoties. Bovendien kan een sterke nadruk op woede of

⁷⁵ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09 inv.nr. 675506; Ministerie van Justitie, Gratiebeleid en uitvoering, inv.nr. 1451

⁷⁶ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09 inv.nr. 675506, persoonsbeoordeling; verklaring Klaas Huizing

⁷⁷ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09 inv.nr. 675506, proces-verbaal betreffende Koops

dronkenschap ertoe leiden dat planmatig handelen achteraf ten onrechte als een tijdelijke ontsparing wordt voorgesteld. In de zaak-Koops is bovendien omstreden of al een executiebevel bestond. Het relevante punt is daarom dat emotionele agressie binnen een al gewelddadige operatie de intensiteit kon vergroten. Haat en na-ijver waren niet noodzakelijk het oorspronkelijke motief om aan een actie deel te nemen, maar konden tijdens verhoor of executie als versterkende factoren werken.

De categorie gewelddadige dader is eveneens sterk aanwezig, maar stelt een belangrijk interpretatieprobleem. Van de Water rekent hieronder daders die bevrediging aan geweld ontnemen. De Drentse stukken documenteren extreme wreedheid, maar wreedheid alleen bewijst nog geen sadistisch genoeg. Van Droffelaar en Van Noordenne hielden arrestanten in een met koud water gevulde badkuip herhaaldelijk met het hoofd onder water. Hun handen werden op de rug gebonden en hun ademhaling werd belemmerd. In verschillende zaken keerde deze methode terug, waardoor sprake lijkt van een bekende verhoorpraktijk en niet slechts een eenmalige uitbarsting. Van Droffelaar zou na een verhoor hebben gezegd: *“Ik heb hem nog een goede por met de M.P. in het gezicht gegeven.”* De formulering heeft een opschepperige lading en wijst erop dat geweld binnen de groep kon worden verteld als een prestatie. Lamberts werd in een persoonsbeoordeling als bijzonder agressief omschreven, terwijl getuigen hem betrokken bij onderdompeling, schieten en het afvuren van extra kogels op slachtoffers.⁷⁸

De executie van Bijlsma en Oosting laat vergaande ontremming zien. Van Droffelaar schoot op steeds kortere afstand; Lamberts vuurde daarna nog meermalen. Andries Sluiter verklaarde dat beiden na afloop bij hun positieven waren en dat een van hen zei: *“Zo, nu gaan wij eten.”* Dit suggereert onverschilligheid, gewenning of de behoefte zich onaangedaan te tonen. Het bewijst echter niet dat geweld hun voornaamste bron van persoonlijke bevrediging was. De stukken laten overtuigend zien dat sommige groepsleden bereid waren buitensporig geweld te gebruiken en daarmee tegenover collega's pronkten. Zij bewijzen minder duidelijk dat zij geweld uitsluitend of voornamelijk pleegden omdat zij van het lijden van slachtoffers genoten. Van de Waters categorie is hier dus gedeeltelijk toepasbaar, vooral op de concrete geweldsstijl, maar niet zonder voorbehoud op de innerlijke motivatie.⁷⁹

⁷⁸ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09 inv.nr. 67506, processen-verbaal betreffende Bijlsma en Oosting, Bruulsma, Wiegers en Zwanenburg en Koops

⁷⁹ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09, inv.nr. 67506, Processen-verbaal betreffende het doodschieten op 18 september 1944 van Albert Christiaan Bijlsma en Roelof Oosting, 12 december 1945

Angst en zelfbescherming komen in verschillende vormen naar voren. Van Droffelaar noemde de slachtoffers niet alleen een gevaar voor het nationaalsocialisme, maar ook “*voor mijzelf*”. Daarmee plaatste hij zijn eigen veiligheid naast het ideologische belang. De feitelijke dreiging die twee zwaar mishandelde en bewaakte arrestanten op het moment van hun executie vormden, was minimaal. Zijn angst was daarom waarschijnlijk niet uitsluitend direct of fysiek, maar verbonden aan een bredere voorstelling waarin verzet, geallieerde opmars en Duitse nederlaag ook de positie van collaborateurs bedreigden. Lamberts verklaarde dat de groep in “*zenuwachtige spanning*” verkeerde. Een naoorlogse beschrijving stelde eveneens dat de verslechterende oorlogssituatie iedere rem leek weg te slaan. Angstige daders hoeven in dit model dus niet alleen te handelen omdat een meerdere onmiddellijk met bestraffing dreigt. Zij kunnen ook preventief geweld gebruiken tegen een groep die zij als toekomstige bedreiging voor hun eigen bestaan zien.⁸⁰

Bij Lammerse is sprake van een andere vorm van angst. Volgens Cornelis Pieter Heil weigerde hij aanvankelijk zijn plaatsing bij de SD te aanvaarden. Hij zou 21 dagen in arrest hebben gezeten en voor de keuze zijn gesteld zich in Assen te melden of wegens bevelsweigering voor een *Kriegsgericht* te verschijnen. Bovendien zou zijn gevreesd dat zijn ouders, in het bijzonder zijn anti- nationaalsocialistische vader, gestraft konden worden. Deze verklaring biedt een reële aanwijzing dat angst en dwang een rol speelden bij zijn uiteindelijke plaatsing. Zij kan echter niet zonder meer worden uitgebreid tot al zijn latere daden. Lammerse had vóór deze episode al vrijwillig voor de Waffen-SS, NSB, Germaanse SS en politieopleiding gekozen. Evenmin blijkt dat hij bij iedere arrestatie of executie opnieuw met een *Kriegsgericht* of represailles tegen zijn familie werd bedreigd. De categorie angstige dader verklaart daarom mogelijk een overgangsmoment in zijn loopbaan, maar niet zijn gehele ontwikkeling.⁸¹

Carrièregericht daderschap wordt door de bronnen duidelijker ondersteund dan materialistisch daderschap. Lammerse werd door een schoolvriend beschreven als sterk militaristisch en als iemand voor wie een loopbaan als beroepsmilitair het hoogste ideaal was. Na zijn toetreding tot de Waffen-SS en zijn opleiding in Schalkhaar werd hij wegens zijn militaire aanleg tot instructeur benoemd. Administratieve stukken tonen dat hij belangstelling had voor de Kriegsmarine en om overplaatsingen verzocht. Een naoorlogse beoordeling

⁸⁰ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09 inv.nr. 67506, processen-verbaal betreffende Bijlsma en Oosting, Bruulsma, Wiegers en Zwanenburg en Koops

⁸¹ NA, Ministerie van Justitie, Gratiebeleid en uitvoering, toegangsnummer 2.09.116, inv.nr. 1451, verklaring C.P. Heil

noemde hem “*het prototype van een geboren militair*” en verklaarde zijn toetreding tot de Duitsers uit “*avonturenzin en zijn militaire inslag*”. Deze kwalificaties zijn achteraf opgesteld en deels bedoeld om zijn ontwikkeling te verklaren, maar zij worden ondersteund door concrete loopbaankeuzes. De Duitse en nationaalsocialistische instellingen boden hem status, uniform, verantwoordelijkheid en een vorm van militaire identiteit die na de Nederlandse capitulatie moeilijk langs reguliere Nederlandse weg bereikbaar was.⁸²

Ook voor de groep als geheel werd in een naoorlogse beoordeling een “*opportunistisch streven naar positieverbetering*” als motief genoemd. De beoordelaar zag daarnaast geldingsdwang en angst voor verlies van prestige. Karl Hoffmann verklaarde dat de Nederlandse SD’ers zo zelfbewust en eigenmachtig optraden dat hij aanvankelijk dacht met officieren te maken te hebben. Hoewel Hoffmann hiermee mogelijk zijn eigen verantwoordelijkheid probeerde te verkleinen, past de observatie in het beeld van mannen die hun status aan hun functie, bewapening en Duitse uniform ontleenden. Geweld kon binnen die context carrièrewaarde hebben: hard optreden bewees betrouwbaarheid, initiatief en geschiktheid voor de strijd tegen het verzet. Carrièregericht ouderschap kan hier dus ook slaan op het gebruik van geweld om positie, erkenning en prestige binnen de organisatie te verwerven of te behouden.⁸³

Voor een primair materialistisch motief is het bewijs zwak. Lammerse verdiende 160 gulden per maand, maar dat maakt financieel gewin nog niet tot hoofdmotief. Bij zijn internering aangetroffen ringen, horloge en vulpen zijn niet als buit geïdentificeerd. Na de executie op het sportpark in Assen werden lichamen van geallieerde militairen ontkleed. Karl Brendle verklaarde dat ook Lammerse daarbij betrokken was, terwijl Lammerse dit ontkende of zei het slechts te hebben gezien. Uit de beschikbare notities blijkt niet overtuigend of de kleding voor persoonlijk gewin, camouflage, vernietiging van bewijs of een andere reden werd weggenomen. Het zou methodologisch onjuist zijn op basis hiervan een materialistisch dadertype vast te stellen. Van de Waters typologie is juist ook nuttig doordat zij zichtbaar maakt welke mogelijke motieven in deze casus níét voldoende worden ondersteund.

De gedisciplineerde dader is in het dossier veel duidelijker herkenbaar. De leden beriepen zich herhaaldelijk op opdrachten van Ohlhoff, Mähle, Hoffmann, Harders of andere Duitse superieuren. Lammerse verklaarde over het vuurpeloton in Westerbork dat hij

⁸² NA, Ministerie van Justitie, Gratiebeleid en uitvoering, toegangsnummer 2.09.116, inv.nr. 1451, brief opgemaakt door het Bestuur der afdeling Drenthe der stichting Toezicht Politieke Delinquenten 12 november 1948

⁸³ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09 inv.nr. 67506, stuk 9a

op het bevel “vuur” had geschoten, al zou hij opzettelijk hebben misgeschoten. Over de executie op het sportpark verklaarde hij dat een geallieerde militair had geroepen dat hij krijgsgevangene was. Nadat Lammerse dit vertaalde, antwoordde commandant Weber: “*Das ist mir gleich Worst; Befehl ist Befehl.*” Deze uitspraak verwoordt de logica van de gedisciplineerde dader in haar meest directe vorm: de status van het slachtoffer en de rechtmatigheid van de executie waren ondergeschikt aan het bevel. Ook de persoonsbeoordeling van Lammerse stelde dat hij in staat was ieder bevel “*tot alle consequenties*” uit te voeren.⁸⁴

Toch laten de stukken zien dat gehoorzaamheid vaak als naoorlogs verdedigingsmiddel werd gebruikt. De persoonsbeoordeling merkte op dat ieder de verantwoordelijkheid zo veel mogelijk “naar boven” probeerde af te schuiven. Van Droffelaar vatte zijn verdediging samen als: “*Alles was in opdracht en meerdere waren erbij.*” In verschillende zaken is juist onzeker of een rechtstreeks executiebevel bestond. Bij Bijlsma en Oosting concludeerden onderzoekers dat Mählhof of Ohlhoff vermoedelijk geen ondubbelzinnig bevel had gegeven, maar dat een algemene waarschuwing voor Van Droffelaar voldoende was om te schieten. Bij de fusillade in Westerbork beweerde Hoffmann dat de Nederlanders zich vrijwillig hadden aangeboden, terwijl zij zeiden dat hij hen had aangewezen. De gedisciplineerde categorie is dus van toepassing, maar mag eigen initiatief niet verhullen. De daders konden bevelen opvolgen, bevelen ruim interpreteren en achteraf handelingen als bevolen presenteren.⁸⁵

De kameraadschappelijke dader sluit het nauwst aan bij de groepsdynamiek die in het voorgaande hoofdstuk vanuit Browning is geanalyseerd. Bij Henderikus Pronk verklaarde Lammerse dat zijn collega’s zeiden dat hij “*het nu maar eens moest doen omdat ik het nog nooit gedaan had*”. Doden werd hiermee voorgesteld als een ervaring die een volwaardig groepslid behoorde te hebben. Bij de executie van Bijlsma en Oosting verklaarde Lamberts: “*Als hij niet had geschoten dan had ik dat ook niet gedaan.*” Zijn deelname volgde direct op Van Droffelaars initiatief. De naoorlogse beoordeling van Lammerse stelde dat hij door het voorbeeld van zijn collega’s hun allures overnam en “*als jongste even flink wilde meedoen*”. In Van de Waters typologie is kameraadschap daarom geen onschuldige sociale achtergrond,

⁸⁴ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09 inv.nr. 67506, Processen verbaal over fusillade sportpark Assen, 4 december 1948 (Lammerse)

⁸⁵ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09 inv.nr. 67506, stuk 9a

maar een zelfstandig motief: het verlangen erbij te horen en niet als zwak of onbetrouwbaar te gelden kon iemand tot actieve deelname brengen.⁸⁶

De bureaucratische dader bevond zich in deze casus vooral hoger in de organisatie, maar bureaucratische processen waren onmisbaar voor het lokale geweld. Mählhöf hield een map bij met rapporten en aanwijzingen over personen die later onderzocht konden worden. Uit die map werden de dossiers van burgemeester Cornelis de Kock en marechaussee Den Hertog geselecteerd. Mählhöf verklaarde later dat hij de liquidatie op basis van het beschikbare materiaal niet evenredig vond, maar zijn bezwaren niet uitte omdat hij de verhouding met Maus niet wilde bederven. Op processen-verbaal konden *Sachbearbeiter* als Ohlhoff en Mählhöf een slotbericht en strafvoorstel plaatsen. Voor executies in Westerbork werd telefonisch toestemming gevraagd en werden afzetting, executieplaats en crematie administratief en logistiek geregeld. Hierdoor ontstond een keten waarin verzamelen van informatie, classificeren als terrorist, formuleren van een voorstel, geven of suggereren van toestemming en uitvoeren van geweld in elkaar grepen. De Nederlandse veldmedewerkers waren geen zuivere *Schreibtischmörder*, omdat zij zelf arresteerden, mishandelden en schoten. Zij functioneerden echter wel binnen een bureaucratisch systeem dat mensen tot dossiers en uitvoerbare zaken reduceerde.

Van gevoeligheid naar actieve deelname

Het vierfasenmodel van radicalisering kan het meest volledig op Lammerse worden toegepast. In de gevoeligheidsfase vallen zijn jeugdige militarisme, behoefte aan avontuur en verlangen naar een duidelijke militaire rol op. Een schoolvriend verklaarde dat een militaire loopbaan zijn hoogste ideaal was. Latere beoordelaars spraken van een militaire inslag, jeugdige onbezonnenheid en avonturenzucht. Deze kenmerken maakten hem niet automatisch nationaalsocialist of dader, maar kunnen hem ontvankelijk hebben gemaakt voor een organisatie die uniform, hiërarchie, kameraadschap en een heroïsch zelfbeeld aanbood. In termen van de triggerfactoren lijken vooral de identiteitszoeker, zingevingsozoeker en sensatiezoeker relevant. De oorlog bood hem een identiteit als militair en politieman, een doel binnen een grotere politieke strijd en toegang tot risico en avontuur.

In de verkenningsofase bewoog Lammerse zich door meerdere verbonden organisaties: Waffen-SS, politieopleiding in Schalkhaar, NSB, Germaanse SS en een mogelijke route naar de Kriegsmarine. Niet iedere stap hoeft uit dezelfde overtuiging te zijn gezet. Wel maakte

⁸⁶ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09 inv.nr. 67506, Procesverbaal i.v.m. de arrestatie en executie van Pronk, 10 mei 1946 (Lammerse)

deze institutionele binding de nationaalsocialistische omgeving steeds normaler. De verkenningsfase hoeft in dit geval dan ook niet te betekenen dat Lammerse eerst zelfstandig een afgeronde ideologie bestudeerde en zich vervolgens aansloot. De verkenning vond grotendeels binnen organisaties plaats. Ideologische vorming, militaire training en sociale binding konden daardoor tegelijkertijd verlopen.

De derde fase, aansluiting bij een groep, kreeg haar beslissende vorm bij de SD in Assen. Daar werd Lammerse onderdeel van een kleine operationele eenheid met Van Droffelaar, Van Noordenne, Lamberts en Sluiter. Binnen deze groep ontstonden vaste rollen, gedeelde praktijken en een hiërarchie van ervaring. De aansporing dat hij Pronk moest doden omdat hij dat nog nooit had gedaan, toont dat de groep niet alleen handelingen uitvoerde, maar ook normen overdroeg. Ervaren geweldplegers bepaalden wat van een jonger groepslid werd verwacht. Identiteit en kameraadschap gingen daarmee over in gedragsconformiteit. De actiefase bestond vervolgens uit deelname aan huiszoekingen, arrestaties, bedreiging, verhoor, transport en executie. De grens tussen deze activiteiten was niet scherp. De rechter beschreef Lammerse' ontwikkeling als het "*afglijden van een hellend vlak*" na zijn besluit de zijde van de vijand te kiezen. Dat beeld sluit aan bij het fasenmodel, mits het niet als een automatisch proces wordt opgevat. Op ieder punt bleven keuzes bestaan. Lammerse kon een bevel betwisten, proberen mis te schieten of afstand nemen, maar bleef tegelijk lid van de eenheid en nam aan nieuwe operaties deel. Radicalisering was daarmee niet alleen een verandering van overtuigingen, maar ook een opeenstapeling van gedragingen waardoor steeds ernstiger geweld uitvoerbaar werd.

Voor de andere groepsleden is het fasenmodel minder volledig te reconstrueren, maar de actiefase en groepsfase zijn duidelijk zichtbaar. Van Droffelaar ontwikkelde binnen de SD een reputatie die in Oosterhesselen zo bekend was dat Lammerse hem volgens een verklaring moest vergezellen omdat Van Droffelaar daar al "*redelijk berucht*" was. Lamberts en Van Noordenne namen deel aan herhaalde arrestaties en geweldsverhoren. Sluiter vervulde ondersteunende rollen, bijvoorbeeld door tijdens een executie de slachtoffers met een zaklantaarn te belichten. Zijn positie toont dat de actiefase verschillende gradaties kende. Niet ieder lid hoefde de eerste of dodelijke schoten te lossen om het geweldsproces mogelijk te maken.⁸⁷

De rechtvaardigheidszoeker is het moeilijkst aan te tonen. De daders presenteerden hun optreden als strijd tegen "terrorisme", maar de bronnen tonen nauwelijks ervaren onrecht

⁸⁷ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09 inv.nr. 67506, Vervolg Procesverbaal moord op C. De Kock, 10 juli 1945

richting hun eigen groep. Van Droffelaars verwijzing naar gevaar voor het nationaalsocialisme en zichzelf komt het dichtst in de buurt. Omdat de slachtoffers tijdens executies geen reële dreiging meer vormden, was dit vooral een ideologische rechtvaardiging van machtsuitoefening. De term rechtvaardigheidszoeker mag hier niet leiden tot het overnemen van het perspectief van de daders. Dat zij hun optreden als rechtvaardig of defensief presenteerden, betekent niet dat hun voorstelling met de feitelijke situatie overeenkwam. Identiteits- en zingevingsmotieven zijn overtuigender. Uniform, rang, bewapening en lidmaatschap van SS, politie of SD boden de mannen een positie die zij in de vooroorlogse samenleving mogelijk niet bezaten. De naoorlogse beoordeling verbond hun geweld aan angst voor niet-erkenning van prestige en aan de behoefte hun macht en superioriteit te bevestigen. Deze interpretatie is speculatief waar zij een psychisch minderwaardigheidscomplex veronderstelt, maar wordt ondersteund door het zelfbewuste optreden dat Hoffmann beschreef en door Lamberts' uitspraak dat arrestanten moesten ondervinden "*wat de SD beteekent*". Het geweld bevestigde niet alleen een politieke orde, maar ook de identiteit van de uitvoerders als mannen met gezag.⁸⁸

Ook sensatiezucht is vooral bij Lammerse aannemelijk. De term "avonturenzucht" keert in meerdere naoorlogse beoordelingen terug. Lamberts verklaarde bovendien dat Lammerse na de arrestatie van Pronk op het spatbord van een auto zat, in de berm schoot en zijn machinepistool op de inzittenden richtte, waardoor zij doodsbang waren. Deze verklaring kan bedoeld zijn geweest om Lammerse zwaarder te belasten en moet daarom kritisch worden gelezen. Indien zij juist is, wijst het gedrag op een speelse, roekeloze omgang met dodelijke wapens en op sensatie als onderdeel van de geweldscultuur. Sensatiezucht verklaart evenwel niet de organisatorische selectie van slachtoffers of de uitvoering van bevelen. Zij werkte eerder als versterkende factor bij een persoon die al institutioneel en sociaal in de dadersgroep was opgenomen.

⁸⁸ NA, CABR, toegangsnummer 2.09.09 inv.nr. 67506, Proces-verbaal van Hubertus Peter van den Berg, 4 april 1948

Conclusie

Na de Nederlandse capitulatie richtte de Duitse bezetter in Nederland een civiel bestuur in onder leiding van Reichskommissar Seyss-Inquart, waarbij bestaande Nederlandse bestuursstructuren grotendeels behouden bleven maar onder Duits toezicht kwamen te staan. Binnen dit bezettingsapparaat ontwikkelde zich onder Rauter een omvangrijk SS- en politieapparaat, dat voortbouwde op de in Duitsland ontstane samenwerking tussen de Sicherheitspolizei, Gestapo, Kriminalpolizei en Sicherheitsdienst. In Nederland werden deze diensten centraal aangestuurd door de Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, maar de regionale *Außenstellen* kregen gedurende de oorlog steeds meer zelfstandigheid en bevoegdheden. Ook in Drenthe ontstond vanuit Assen een regionaal netwerk van veiligheids- en politiediensten dat zich bezighield met het opsporen van Joden, onderduikers, verzetsstrijders en andere politieke tegenstanders.

Vanaf 1943 werd de capaciteit van de SD-post versterkt met Nederlandse politiemensen die in Schalkhaar waren opgeleid, onder wie Van Droffelaar, Van Noordenne en Lammerse, aangevuld met Sluiter en Lamberts van de gemeentepolitie in Assen. Hun kennis van de taal, bevolking en lokale omstandigheden maakte hen van grote waarde voor de Duitse veiligheidsdienst. Naarmate het verzet toenam en de Duitse oorlogssituatie verslechterde, radicaliseerde het optreden van de SD in Drenthe: arrestaties, huiszoekingen en verhoren gingen steeds vaker gepaard met mishandeling, deportatie en standrechtelijke executies. De ontwikkeling van de Asser SD-post laat daarmee zien hoe een aanvankelijk bestuurlijk en politieel controleapparaat in de laatste oorlogsjaren veranderde in een steeds autonomer en gewelddadiger repressie-instrument.

De theorie van Browning verklaart niet alle aspecten van het daderschap van de SD-groep in Drenthe. Ideologische overtuiging, persoonlijke agressie, carrièrebelaag en al vóór de plaatsing gemaakte collaboratiekeuzes blijven van betekenis. Vooral Van Droffelaars' verwijzing naar het gevaar voor het nationaalsocialisme toont dat ideologie niet kan worden gereduceerd tot een achteraf aangebrachte rechtvaardiging. Evenmin waren deze mannen willekeurig uit de bevolking geselecteerd. Zij bevonden zich al in nationaalsocialistische, militaire of politieorganisaties en opereerden binnen een dienst die speciaal was belast met de bestrijding van verzet. Toch maakt Brownings benadering duidelijk waarom ideologische gezindheid alleen onvoldoende is om hun concrete handelen te begrijpen.

De archiefstukken tonen een kleine, herhaaldelijk samenwerkende eenheid waarin verticale bevelsdruk en horizontale groepsdruk elkaar versterkten. Superieuren schiepen een

kader waarin hard optreden en standrechtelijke executie als legitiem konden gelden, maar veel concrete geweldshandelingen werden door de Nederlandse medewerkers zelf ingevuld. Collega's moedigden elkaar aan, namen elkaars gedrag over en verdeelden de taken. De uitspraak dat Lammerse Pronk “nu maar eens moest” doden omdat hij dat nog nooit had gedaan, vormt daarvan het scherpste voorbeeld. Lamberts' verklaring dat hij niet zou hebben geschoten wanneer Van Droffelaar niet als eerste had gevuurd, laat zien hoe snel individuele aarzeling kon verdwijnen zodra een groepsgeenoot de grens overschreed.

Tegelijkertijd bleef keuzevrijheid bestaan. De bronnen bevatten voorbeelden van weigering, terughoudendheid en pogingen om niet rechtstreeks te doden. De betrouwbaarheid daarvan is niet altijd vast te stellen, maar zelfs volgens de eigen verklaringen ging het meestal om beperkte vormen van onttrekking: misschieten, een wapen laten weigeren, wegstijgen of achteraf zeggen niet bij het verhoor aanwezig te zijn geweest. Principiële terugtrekking uit de groep bleef uit. De leden bleven deelnemen aan arrestaties, bewaking, vervoer, verlichting van executieplaatsen en het verwijderen van lichamen. Juist daardoor bevestigt deze casus Brownings inzicht dat groepsconformiteit niet vereist dat ieder individu hetzelfde doet. Het is voldoende dat niemand de gezamenlijke operatie daadwerkelijk doorbreekt.

De opeenvolging van arrestatie, verhoor, mishandeling en executie laat bovendien een proces van escalatie zien. Geweld werd door herhaling, taakverdeling, eufemistisch taalgebruik en institutionele legitimatie steeds meer een routine. Alcohol kon de drempel verder verlagen, maar de kern lag in de sociale en organisatorische omgeving. De opmerking “Zo, nu gaan wij eten” na een executie verbeeldt het eindpunt van dat proces: dodelijk geweld was niet langer een uitzonderlijke gebeurtenis, maar een afgeronde taak binnen het dagelijks functioneren van de groep. De Drentse casus ondersteunt daarmee Brownings centrale these dat extreem geweld niet uitsluitend voortkomt uit uitzonderlijk fanatisme. Het kan eveneens ontstaan wanneer individuen in een hechte hiërarchische groep stap voor stap leren gehoorzamen, zich conformeren, verantwoordelijkheid verdelen en de volgende grens gemakkelijker overschrijden dan de vorige.

Van de Waters' benadering maakt duidelijk dat het daderschap van de SD-groep in Drenthe niet tot één motief kan worden herleid. Ideologie was het meest expliciet bij Van Droffelaar, die zijn slachtoffers als gevaar voor het nationaalsocialisme en zichzelf beschouwde. Bij Lammerse blijkt ideologische binding uit zijn opeenvolgende lidmaatschappen, maar daarnaast waren militaire ambitie, identiteitsvorming, avontuur, kameraadschap en gehoorzaamheid van belang. Bij Van Noordenne en Lamberts komen emotionele agressie, geweldsbereidheid, groepsstatus en routinematig optreden sterker naar

voren. Sluiters ondersteunende rol laat zien dat ook daders die niet steeds zelf schoten door praktische medewerking deel uitmaakten van het geweldsproces.

De typologie moet niet worden gebruikt om ieder groepslid één etiket te geven. Van Droffelaar kon tegelijk ideologisch, angstig, haatzuchtig, gewelddadig, gedisciplineerd en kameraadschappelijk handelen. Lammerse kon onder druk bij de SD terechtkomen, maar eveneens carrière- en identiteitsmogelijkheden nastreven en binnen de groep willen bewijzen dat hij “even flink” was. Bevelen konden worden gehoorzaamd, ruim geïnterpreteerd of achteraf als excuus worden aangevoerd. Juist de overlap tussen categorieën vormt de belangrijkste uitkomst. De mannen doodden niet uitsluitend omdat zij overtuigd nationaalsocialist, sadist, carrièrist of gehoorzame ondergeschikte waren. Zij opereerden in een omgeving waarin deze motieven elkaar konden versterken.

Het radicaliseringsmodel maakt vooral bij Lammerse een ontwikkeling zichtbaar van ontvankelijkheid via organisatorische verkenning en groepsbinding naar actieve deelname. Zijn militarisme en avonturenzucht vormden mogelijke gevoeligheden; Waffen-SS, NSB, Germaanse SS en Schalkhaar boden institutionele routes; de SD-groep verschaftte een directe sociale identiteit; arrestaties, mishandelingen en executies vormden de actiefase. Deze ontwikkeling was niet onvermijdelijk. De archiefstukken bevatten juist momenten van aarzeling, weigering en beperkte afstand. Dat hij desondanks bleef deelnemen, toont dat radicalisering niet alleen in overtuigingen zat, maar ook in de herhaalde keuze binnen de organisatie te blijven functioneren.

De sterkst aantoonbare motieven zijn uiteindelijk ideologische vijandbeelden, gehoorzaamheid, kameraadschap, carrière en status, zelfbescherming en een groeiende vertrouwdheid met geweld. Voor materieel gewin en sadistisch genoegen is het bewijs aanzienlijk zwakker, ook al waren er inkomsten, mogelijke ontvreemding en extreme wreedheid. De bureaucratische context maakte ten slotte mogelijk dat deze motieven in concreet geweld werden omgezet. Dossiers, rapporten, strafvoorstellen, telefonische toestemmingen en logistieke regelingen verbonden de bureaufunctie met de schutter op de executieplaats. Van de Waters theorie laat daarmee zien dat de SD-groep niet bestond uit één soort dader, maar uit mannen wier verschillende behoeften en drijfveren binnen dezelfde organisatie tot een gezamenlijke geweldspraktijk konden samenvloeien.

Voor mij blijft deze conclusie onvermijdelijk verbonden met Hendrik Lammerse als mijn grootvader. In de archiefstukken verschijnt hij als lid van de Waffen-SS, NSB'er, politieman en medewerker van de SD, betrokken bij vervolging, geweld en executies. In mijn eigen

herinnering was hij echter de man met wie ik samen een ijsje ging eten. Het onderzoek heeft daarop geen eenvoudige of geruststellende uitkomst gegeven. Het laat vooral zien dat daders niet noodzakelijk alleen buiten ons staan als herkenbare monsters, maar ook mensen konden zijn die relaties onderhielden, gezinnen vormden en later voor hun kleinkinderen een vertrouwd en liefdevol gezicht kregen. Voor zijn slachtoffers was hij iemand die deel uitmaakte van een organisatie die hen opspoorde, mishandelde en doodde. Beide werkelijkheden behoren tot zijn geschiedenis. Het erkennen daarvan is geen veroordeling van de herinnering, maar een weigering om het verleden eenvoudiger te maken dan het was.

Bronnen en Literatuurlijst

Nationaal Archief

Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, CABR (toegang 2.09.09)

- inventarisnummer 67506 (Bijzonder Gerechtshof Assen)
- inventarisnummer 89308, dossier 2416 (PRA Den Haag)

Zuivering Ambtenaren (toegang 2.04.67)

- inventarisnummer 17048

Directoraat-Generaal van de Politie, DGP (toegang 2.09.53.01)

- inventarisnummer 436, dossier 7198
- inventarisnummer 437, dossier 7484
- inventarisnummer 478, dossier 4750
- inventarisnummer 580, dossier FS28 PIIIa 1798

Zuivering Politie, ZP (toegang 2.09.54.01)

- inventarisnummer 3757

Immigratie- en Naturalisatiedienst, IND (2.09.128)

- inventarisnummer 9595, dossier VN550/0442

Literatuur

Ahrendt, H., *Eichmann in Jerusalem: a report on the banality of evil* (New York 1963)

Browning, C., *Doodgewone mannen, de rol van een Duits politiebataljon in de Endlösung in Polen* (Utrecht 2025)

Flap H. en Arts W. (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997)

Goldhagen, D., *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (New York 1996)

Haan, I de en J. Bank, *1950: Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000)

Haan, I de, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolgung in Nederland 1945-1995* (Den Haag 1997)

- Hirschfeld, G., *Bezetting en collaboratie, Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945* (Bloemendaal 1991)
- Höhne, H. *The order of the Death's head, the story of Hitler's SS* (Londen 2000)
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4 eerste deel (Den Haag 1972)
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 12 (Den Haag 1988)
- Meihuizen, H., *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003)
- Nachama, A., (Stiftung Topographie des Terrors), *Topografie van de Terreur, Gestapo, SS en Reichssicherheitshauptamt in de Wilhelm- en Prinz Albrecht Strasse, een documentatie* (Berlijn 2019)
- Romijn, P., *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek van herstel en berechting na de bezetting* (Houten 1989)
- Swaan, A. de, *Compartimenten van vernietiging: over genocidale regimes en hun daders* (Amsterdam 2014)
- Waller, J., *Becoming Evil, how ordinary people commit genocide and mass killing* (Oxford 2007)
- Water, P. van de, *Collaboratie en geweld, radicalisering en extremisme tijdens de Duitse besetting van Nederland* (Utrecht 2022)
- Wouters, N., *Oorlogsburgemeesters 40/44* (Amsterdam 2004)
- M. Zantingh, "Mensenjacht. Het optreden van de veiligheidspolizei in Drenthe tijdens de Tweede Wereldoorlog" (Gorredijk 2025)